

*Historisk
Tidskrift
för
Finland*

4 • 1998 årg. 83

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Professor Max Engman

Redaktionssekreterare:

Fil.mag. Derek Fewster, fil.mag. Henrika Tandefelt

Ekonom: Fil.lic. Minna Sarantola-Weiss

REDAKTIONSRÅD

Eljas Orrman (ordförande) • Max Engman • Nils Erik Forsgård

Tom Gullberg • Lauri Karvonen • Matti Klinge • Rainer Knapas

Henrik Knif • Henrik Meinander • Minna Sarantola-Weiss

John Strömberg • Anna-Maria Åström • Ann-Catrin Östman

CAFE
Kaffe

Svenska Teatern

tfn 171 380

050-501 2543

Snabba bokleveranser

Förmånligt

Även från utlandet

Gott kaffe medan ni väntar

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår nya adress: HTF, Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet. Telefon däremot oförändrad 09/191 22 836, liksom fax 09/191 23 217.

För att täcka bankernas stigande och betungande provisioner är redaktionen tvungen att fr.o.m. 1998 införa en avgift på Mk 25,- för varje inkommande utlandsbetalning. Den tillkommande utlandsavgiften skall betalas samtidigt med den egentliga prenumerationen som en summa.

Familjen invid flera gränser

Naturresurserna, ekonomin, hushållet
och familjen i Valkeala från 1630-talet
till stora ofreden.

KARI-MATTI PIILAHTI

Den mänskliga verksamhetens grundenhet, familjen, undersöks och analyseras såväl av sociologer, antropologer och etnologer som av historieforskare.¹ Forskningen har dock upplevt det som svårt att definiera vad som egentligen är familjehistoria och det är först under de senaste årtiondena som ämnet har utformats till en egen forskningsinriktning. Orsaken är förmodligen ämnesområdets tvärvetenskapliga karaktär och dess nära släktskap med många andra delar av historieforskningen, som t.ex. befolknings-, ekonomisk och kvinnohistoria. Inom familjehistoria rör man sig ställvis i gränstrakten mellan historia, sociologi och antropologi.²

Även om familjen har intresserat samhällsvetare redan från och med 1800-talets andra hälft,³ har den familjehistoriska forskningen i Norden tagit fart

¹ Richard L. Rudolph, 'The European Family and Economy: Central Themes and Issues', *Journal of Family History* 1992, s. 119–138. Närmare angående familjehistoria se Kai Häggman, *Johdatus perhehistoriaan*. Helsingin yliopiston historian laitoksen julkaisuja 11 (Helsinki 1996). I den här artikeln hänvisas allmänt till undersökningen *Kaskestako perhe kasvoi? Luonnonresurssit, elinkeinot, ruokakunta ja perhe Valkealassa 1630-luvulta isoonvihaan*. Pro gradu-avhandling i Finlands och Skandinavien historia av Kari-Matti Piilahi vid Historiska institutionen, Helsingfors universitet 1997.

² John Rogers, 'Problematisk familj och historiska problem', *HTF* 1992, s. 133 och 'Nordic Family History. Themes and Issues, Old and New', *Journal of Family History* 1993, s. 292.

³ Den franska ingenjören, sociologen och administratören Frédéric Le Play anses vara familjehistoriens pionjär. I sitt verk *Les ouvriers Européens* från 1870-talet framlade han stamfamiljen (la famille souche), en enhet bestående av föräldrar och deras gifta barn, som en lösningsmodell för problemen i Europa under den växande industrialiseringen. *Les ouvriers*

först på 1970-talet. Den i begynnelsen kraftigt kvantitativa inriktningen på familjens storlek och struktur har numera vidgats till forskning som berör bl.a. äktenskapsinstitutionen, familjeplanering och familjens interna relationer.⁴ I Finland har familjeforskningen varit mindre framträdande fram till de senaste åren, trots en relativt livlig demografisk forskning. Väinö Voionmaa undersökte i *Suomen karjalaisen heimon historia*, som utkom år 1915, den karelska storfamiljen, dess verksamhet, samt slutliga försvinnande, men efter honom kan den finländska familjehistorien, med enstaka undantag, karakteriseras som biprodukter av lokalhistorier om regioner i östra Finland och Österbotten. Under denna period har intresset främst varit riktat på storfamiljerna.⁵ Den familjehistoria som har utvecklats fr.o.m. början av detta årtionde har blivit mångsidigare. Såväl arbetarbefolkningen under den tidiga industrialiseringen som 1800-talets borgerskap har lyfts fram som forskningsobjekt.⁶ Finlands läge på gränsen mellan den västeuropeiska småfamiljsmodellen och den östeuropeiska storfamiljen har ökat intresset för vårt land även internationellt, vilket för sin del har närt forskning kring den östfinska storfamiljen.⁷

Européens. Tome premier (Paris/Tours 1879), s. 457. Peter Laslett, 'Introduction: The history of the family', *Household and Family in Past Time*. Cambridge University Press 1972, s. 16–23.

⁴ John Rogers, *Nordic Family*, s. 291–300. Bland enskilda undersökningar är David Gaunts *Familjeliv i Norden* (Malmö 1983), av stor betydelse. På 1970-talet framträdde i en krets av nordiska etnologer och familjehistoriker begreppet ekotyp, som mäter förhållandet mellan naturresurserna och hushållen. Detta begrepp har på senare år även börjat tillämpas internationellt. Orvar Löfgren, 'Family and Household among Scandinavian Peasants: An Exploratory Essay', *Ethnologia Scandinavica* 1974, s. 27–28. David Gaunt, 'Familj, hushåll och arbetsintensiteten. En tolkning av demografiska variationer i 1600- och 1700-talets Sverige', *Scandia* 1976, s. 32–59.

⁵ Familjeproblematiken har behandlats i akademiska lärdomsprov av Elli Jantunen och Arvo M. Soinen. Se Elli Jantunen, *Parikkalalainen suurperhelaitos 1820–1850*. Pro gradu-avhandling 1955. Historiska institutionen, Helsingfors universitet och Arvo M. Soinen, *Pohjois-Savon asuttaminen keski- ja uuden ajan vaihteissa* (Helsinki 1961).

⁶ Pirjo Markkola, *Työläiskodin synty. Tamperelaiset työläisperheet ja yhteiskunnallinen kysymys 1870-luvulta 1910-luvulle*. Hist. Tutk. 187 (Helsinki 1994). Kai Häggman, *Perheen vuosisata. Perheen ihanne ja sivistysteistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa*. Hist. Tutk. 179 (Helsinki 1994).

⁷ Elna Waris, *Perhe työyhteisönä. Ruokolahtelainen perhelaitos 1820–1849*. Licentiatavhandling 1992. Historiska institutionen, Helsingfors universitet, 'The Extended Family in the Finnish Karelia. The Family System in Ruokolahti 1750-1850', *Scandinavian Journal of*

Att familjehistorien är en ung forskningsgren framgår bl.a. av att man ännu inte har kunnat enas om grundbegreppen. Användningen av de mest centrala begreppen – såsom familj, matlag, hushåll och storfamilj – är fortfarande mycket brokig, vilket även försvårar en jämförelse mellan olika undersökningar. Man har inte kunnat skapa allmängiltiga definitioner för begreppen, som är bundna till tidsålder och kultur. Då ordet familj togs i bruk på svenska och finska under 1700-talet betecknade det personer som levde i samma hushåll, tjänstefolket inberäknat.⁸ Ett steg närmare den i dag rådande uppfattningen togs på 1800-talet, då man, enligt K a i H ä g g m a n, började se på familjen som en fostrande enhet bestående av föräldrar och barn.⁹ Att använda det nuvarande familjebegreppet på det förflutna vore alltså en terminologisk anakronism. I detta sammanhang används begreppen matlag och hushåll för de i mantalslängderna nämnda enskilda beskattningsenheterna bestående av en eller flera personer (gård, torp, inhysingsstugor o.s.v.).¹⁰ Med familj avses däremot de medlemmar i enheten som är bundna till varandra med antingen blods- eller äktenskapsband. En storfamilj uppfattas i detta sammanhang, i enlighet med P e t e r L a s l e t t, som en helhet bestående av minst två äktenskapsfamiljeenheter.¹¹

History 1995, s. 109–128, samt 'Perheen ja yhteisön jäljillä. Perhehistoriallinen tutkimus antropologian ja demografian kohtauspaikkana', *HAIK* 1995, s. 125–131. K i r s i S i r é n, *Perheidän ja lännen välissä. Itäsuomalaiset perheet ja kotitaloudet 1700-luvulla*. Licentiatavhandling 1996. Historiska institutionen, Helsingfors universitet.

⁸ D a v i d G a u n t, 'Familjen i förvandling', *Den problematiska familjen*, red. Panu Pulma. HArk 97 (Vammala 1991), s. 36. D a n i e l J u s l e n i u s, *Suomalaisen sana-lugun coetus*. Näköispainos. SKS:n Toim. 288 (Helsinki 1968), s. 269.

⁹ H ä g g m a n, *Perheen vuosisata*, s. 24.

¹⁰ I verkligheten var situationen inte så här klar. Soldaterna, som fr.o.m. 1680-talet då indelningsverket förverkligades ofta bodde i torp och sålunda bildade ett självständigt hushåll, antecknades under hemmanshushållen.

¹¹ Jfr Peter Lasletts begrepp houseful. En äktenskapsfamiljeenhet (CFU) kan bestå av ett äkta par direkt förbundet genom äktenskap eller av en änka eller änkling tillsammans med sitt/sina barn. Sålunda kan denna enhet inte bildas t.ex. av en tant och en brorsson. L a s l e t t, s. 36–39. Många finländska forskare definierar storfamiljen snävare, t.ex. som en horisontalt utvidgad enhet bestående av minst två äkta par. Se t.ex. M a t l e e n a T o r n b e r g, 'Storfamilj-institutionen i Finland. En sammansättning över finska forskningsresultat', *Nord-Nytt* 1972, s. 6–7. A r v o M. S o i n i n e n, *Pohjois-Savon asuttaminen*, s. 169–170. P e n t t i V i r r a n k o s k i, 'Kokkolan pitäjän yläosan historia', *Kaustisen, Vetelin, Halsuan ja Perhon vaiheita esihistoriallisesta ajasta 1860-luvulle* (Kokkola 1961), s. 96–97.

Denna undersökning berör familjer och matlag i Valkeala från 1630-talet fram till stora ofreden. I familjehistoriska förklaringsmodeller alternerar eller förenas vanligen ekonomiska, kulturella och sociala faktorer. Valkeala lämpar sig väl som forskningsobjekt, eftersom socknen är belägen vid gränsområdet för olika geografiska, ekonomiska och kulturella regioner. Den centrala strävan är att klargöra några mindre bekanta sidor av familjehistorien, nämligen naturresursernas samt de ekonomiska strukturernas inflytande på förändringar i familjernas och matlagens sammansättning. Sedan Voionmaas dagar har man inom forskningen rörande östra Finland förknippat storfamiljen med svedjebuket och dess behov av riklig arbetskraft.¹² En central fråga är om betoningen av svedjebuket inverkan på uppkomsten av stora matlag och storfamiljer har varit för stark. De kulturella, sociala och institutionella faktorernas (t.ex. lagstiftningen och härväsandet) andel kommer här att avvägas ur ett geografiskt-ekonomiskt perspektiv. Matlagen och familjerna undersöks alltså både som boende- och som arbetsenhet.

Källor och forskningsmetoder

1600-talets källmaterial ställer forskaren inför andra problem än senare tiders ymniga materialsamlingar. Källorna kan vara ofullständiga, svåra att tolka, eller deras kompatibilitet för jämförande forskning kan ifrågasättas. Därför har familjeforskningen i vårt land nästan utan undantag tidsmässigt begränsat sig till tiden efter år 1750.

Mantalslängderna, som täcker ålderskategorierna 12/15–65, bildar stommen för denna undersökning. Dessa kräver dock en stor källkritisk medvetenhet. De första allmänna föreskrifterna för uppgörandet av mantalslängder gavs år 1635, men föreskrifterna och sålunda även betalningsgrunderna förändrades ofta under 1600-talet. Kategorier befriade från skatt ökade, och t.ex. år 1641 befriades adelns tjänstefolk från skatt. Även soldaterna var ofta befriade från avgifter, men inte deras familjer. Anmärkningsvärt är även det faktum, att 1693 års reglemente gav mantalskommissarierna, som handhade inkasseringen, mycket fria händer gällande de mest medellösa i socknen. De

¹² T.ex. Väinö Voionmaa, *Suomen karjalaisen heimon historia*. Andra, oförändrade upplagan (Porvoo 1969). Arvo M. Soinen, *Pohjois-Savon asutaminen*, s.169. Kalevi Pihä, *Suurperhe karjalaisessa työyhteisössä. Karjalainen suurperhe sosiaaliantropologian ja sosiaalipsykologian valossa*. Turun yliopiston sosiologian laitos. Sarja B:6 (Turku 1964). David Gault, 'Rural Household Organisation and inheritance in Northern Europe', *Journal of Family History* 1987, s. 124.

fattigaste lämnades ofta bort från listorna då de var oförmögna att betala. Mantalslängderna är ofta fullständigast åren efter att nya reglementen (1673 och 1693) har trätt i kraft. Forskningsperioden avgränsas på basis av de uppgjorda mantalslängderna.¹³ Speciellt ogifta kvinnor verkar saknas i mantalslängderna. Dessutom antecknade man i östra Finland sällan hustruns namn i mantalslängden.¹⁴

Kyrkoarkivet i Valkeala är inte till stor hjälp, eftersom den äldsta kommunboken täcker åren 1754–1761. Historieböckerna däremot börjar år 1706, men det finns dessutom en bristfällig förteckning över erlagda begravningsavgifter som börjar år 1679. Historieböckerna används här främst för att mäta mantalslängdernas tillförlitlighet. Mantalslängdernas uppgifter för 1640- och 1670-talen har också kunnat kompletteras och verifieras med hjälp av roteringslängder för utskrivning av soldater.¹⁵ Domböckerna utgör också en viktig del av källmaterialet.

Undersökningen bygger till största delen på en tvärsnittsteknik, d.v.s. på stickprovstår med fem till tio års intervaller. För undersökningen av familjernas cykliska utveckling följs de utvalda hushållen ur ett långtidsperspektiv, d.v.s. genom ett material insamlat för varje år.

Valkeala som en geografisk-ekologisk och kulturell helhet

Valkeala är som sagt intressant som forskningsobjekt eftersom socknen ligger i gränstrakten för olika geografiska, ekonomiska och administrativa områ-

¹³ Angående uppställningen av mantalslängder se Gösta Lext, *Mantalskrivningen i Sverige före 1860*. Meddeladen från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 13 (Göteborg 1968) och Eljas Orman, 'Henkikirjat henkilöhistoriallisena lähteinä', *Genos* 1980, s. 1–21. Därutöver angående källkritik och mantalslängder, se Eino Juttikalla, 'Väestö ja yhteiskunta', *Hämeen historia II. Noin vuodesta 1540 vuoteen 1721*. Ensimmäinen nide (Hämeenlinna 1957) och Jorma Keränen, 'Hyviä ja huonoja vuosia. Ilmastonvaihtelut historiallisten ilmiöiden selittäjinä', *Pysy lujana omalla maalla. Erkki Lehtiselle omistettu juhlaKirja*. SHJ 40 (Jyväskylä 1989), s. 223. Det första av de utvalda stickprovståren, 1633 (RA 6131), är tydligt bristfälligt, men har tagits med för jämförelsens skull. Den sista mantalslängden som har uppgjorts före Stora ofreden är från år 1712.

¹⁴ Tex. år 1694 fanns det i Valkeala mot varje ogift kvinna nästan ett dussin män utan maka. Det förefaller dock som att man i praktiken började betala mantalspenning först vid 20-årsåldern. RA 8712 och 8712a. I Kymmene och Lappee härad antecknades hustruns namn systematiskt i mantalslängden endast åren 1654 och 1655. RA 8613, 8618.

¹⁵ Roterings- och utskrivningslängder 1638, 1642, 1648, 1676. Viborg, Nyslott. SRA (mikrofilmerna WA 763–765 i Riksarkivet). I vissa längder kan man hitta obesuttna som inte är antecknade i mantalslängden.

den. Socknen var en del av landskapet Karelen. År 1631 utgjorde den ett kapell inom moderförsamlingen Itis, år 1640 bildade den ett eget pastorat. Valkealas areal var fr.o.m. 1600-talet till 1920-talet ca 1016 km². Socknen bestod av 30 jordeboksbyar, som fram till år 1812 var indelade i två olika administrativa socknar. De sydvästra och västra byarna, som hörde till Veckelax administrativa socken i Kymmene härad, bildade det s.k. Stor-Valkeala, medan däremot de östra och norra delarna, som hörde till Lappvesi härad, kallades Lill-Valkeala eller Kangasranta. Häradsgränsen spjälkte alltså socknen i tu längs en nordvästlig-sydostlig linje (karta 1).¹⁶ Landskapsgränserna låg inte långt borta, eftersom den västra grannen Itis hörde till Tavastland och Mäntyharju i norr delvis hörde till Savolax. Två herrgårdar skapades permanent inom området, båda i socknens västra del: den ena i Valkeala by på 1640-talet och den andra i Oravala i början av 1670-talet.¹⁷

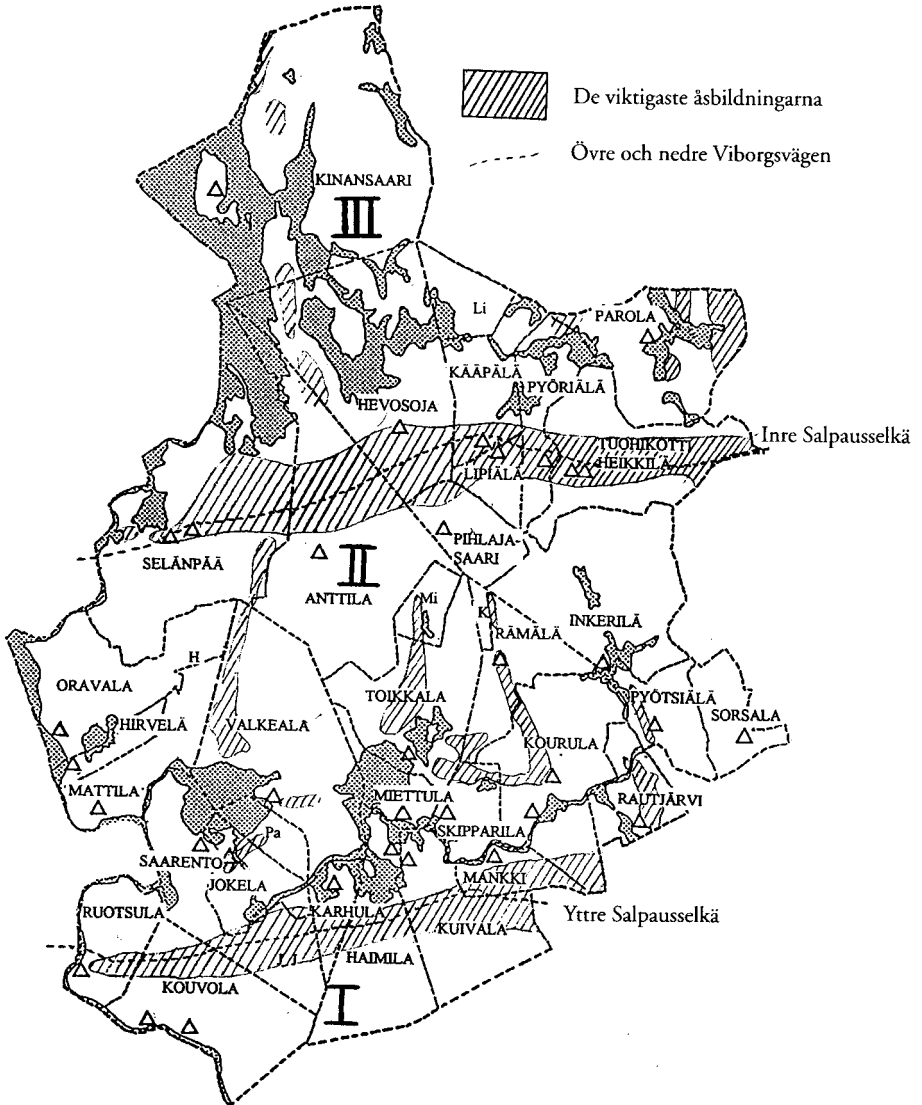
Valkealas naturlandskap är mycket varierande. De två åsryggarna Inre och Yttre Salpausselkä, som löper i öst-västlig riktning genom området, delar det i tre till naturen divergerande zoner.¹⁸ Den sydligaste zonen, den s.k. sydvästra bygden (karta 2, zon I), hör till den södra Kymmenedalens lerslätsregion. Här befinner sig även Valkealas största enhetliga kärr. Det ca 20 kilometer breda området (II) mellan de båda Salpausselkä-åsarna är en till terräng och jordmån varierande trakt, som domineras av tallskog och smyckas av många sjöar. Största delen av bosättningen, som är tätast i de västra strandbyarna invid Kymmeneälven, befinner sig inom denna zon. Insjöområdet (III), d.v.s. trakterna norr om Inre Salpausselkä, påminner om södra Savolax med sitt höga moränland, sina sjöar med karga stränder och sina kärr. De glesast befolkade områdena är Valkealas högst belägna platser, vilka ligger över höjdkurvan på 150 meter.

¹⁶ En del jordeboksbyar, bl.a. Jokela och Rämälä, bildade självständiga enheter först i början av 1600-talet. Se Kari-Matti Piilahi, 'Valkealan talonhaltijat 1543-1860', *Valkealan historia* II (Pieksämäki 1995), s. 360, 480-481.

¹⁷ Eeva-Liisa Oksala, 'Valkealan vaiheet 1860-luvulle', *Valkealan historia* II (Pieksämäki 1995), s. 43-51. Vid mitten av 1600-talets grundades ett säteri i Ahola i Ruotsula, men detta drogs in under reduktionen i början av 1680-talet, varvid det blev ett rusthåll.

¹⁸ Indelningen är gjord på basis av Risto Hamaris och Väinö Vaaras forskning. Risto Hamari, 'Kymenlaakson luonnonmaisemat - maisemaekologinen näkökulma', *Kymenlaakso III. Kymenlaakson Maakuntaliitto r.y:n 50-vuotijublaajulkaisu*. Toim. Kauko V. Niinisalo (Kotka 1987), s. 149-153. Opettaja Väinö Vaaran Valkeala-aiheiset kirjoitukset, mapp A 1, s. 10. Valkeala kommunarkiv.

Karta 2. Naturlandskapszonerna

Källa: Opettaja Väinö Vaaran Valkeala-aiheiset käsi­kirjoitukset, mapp A 1, s. 10. Hamari, 'Kymenlaakson luonnonmaisemat, s. 149–153.

Jordmänen varierar kraftigt inom Valkealas olika distrikt, speciellt inom området mellan de båda Salpausselkäåsarna. Åsarna fungerar som en gränslinje. De för åkerbruk bäst lämpade finkorniga stoffen, såsom lera och mosand, förekommer främst söder om åsarna. De östra och norra delarnas jordmån domineras av grövre jordarter, såsom morän och grus.¹⁹ De s.k. supraakvatiska områdena, som förblev ovan om den högsta vattennivån efter istiden, och som har för svedjebruk lämplig näringsrik mark, finns främst i traktens östra och nordliga delar.²⁰

Klimatets inverkan är av betydelse, eftersom växtperiodens längd dikterar förutsättningarna för jordbruket. Den undersökta perioden infaller under den s.k. lilla istiden, från 1500-talet t.o.m. mitten av 1800-talet. Flest missväxtår inföll på 1600- och 1700-talen, då en tredjedel av åren kan klassificeras som nödår.²¹

Skogen var en viktig inkomstkälla för invånarna i Valkeala. Den rådande skogstypen är, p.g.a. ytformer och jordmån, en torr moskog dominerad av tallar. De rikliga vattendragen erbjöd fiskemöjligheter och farleder. De för boskapsskötsel viktiga naturängarna koncentrerade sig till västra Valkeala, speciellt till Haimila by, medan gamla svedjeländ ersatte dessa i övriga delar av socknen.²²

Förutom de skiftande naturförhållandena och resursernas mångfald präglas Valkeala av en kulturell brokighet, som har grundlagts av bosättare som anlant från olika håll och olika kulturkretsar. Området kan indelas i två bosättningshistoriska zoner, det västra tavastländska Valkeala och det östra karelska Valkeala. Dessa områden, som avbildas på karta nummer 3, utformades fram till slutet av inflyttningsperioden, som avslutades på 1500-talet. På basis av ortnamnen kan dessutom ett tunt och troligen ungt skikt av savolaxiskt inflytande noteras, bl.a. i Kinansaari och Inkerilä. I någon mån har befolkningen blandats upp av svenskar och lågtyskar, som har anlant söderifrån

¹⁹ *Suomenmaa. Maantieteellisen-taloudellinen tietokirja 5. Viipurin lääni* (Helsinki 1923), s. 117–118.

²⁰ Kartor över jordmån. Angående det supraakvatiska området se t.ex. *Jorma Keränen, Kainuun asuttaminen*. SHJ 28. (Jyväskylä 1984), s. 128.

²¹ K. R. Melander & G. Melander, 'Katovuosista Suomessa', *Oma maa V*. Andra upplagan (Porvoo 1924), s. 352–354.

²² Angående Haimilabornas rikliga ängar se Elimäki och Valkeala ting 21–23.2.1688, Kymmenegård och Lappvesi KO a 3:3–13, RA.

från Finska vikens kusttrakter.²³ Valkeala är det sydost-tavastländska dialektområdets mest karelskinfluerade trakt.²⁴

Den kulturella mångfalden kan ses i den materiella kulturen. Inflytanden från olika håll avspeglas bl.a. i jordbruksföremål och i byggnadsbestånd.²⁵ Valkeala kan sålunda beskrivas som ett kulturellt lapptäcke. Områdets kulturella sammansmältning och det tavastländska inflytandets ökning främjades troligen av att Valkeala bildade en egen kyrklig enhet fr.o.m. 1630-talet. Den kulturella uppblandningen genom bl.a. äktenskap och migration torde dock ha varit rätt långsam.

Näringarna

De viktigaste odlingsmetoderna, åkerbruket och svedjebruket, kompletterades senast fr.o.m. 1600-talet av kärrodling. Under perioden för det traditionella jordbruket koncentrerades odlingen vanligen på en av dessa odlingsformer.²⁶

Valkeala socken var dock mycket brokig i fråga om odlingsformer. År 1620 såddes 57,7% av utsädet i åkerjord, och åkerbruket koncentrerade sig klart till områdets västra delar. Åkersäddens andel var högst i de västra och centrala byarna Mattila (82,2%), Miittula (74,5), Anttila (73,7), Kouvola och Oravala (71,0). Svedjesädd dominerade i Rautajärvi (68,0%) och Kourula (66,2), d.v.s. i områdets sydöstra del.²⁷ Östgränsen för de områden där åker-

²³ Man kan inte skapa en helhetsbild av bosättningen endast på basis av ortnamnsforskningen; man måste komplettera med uppgifter från paleoekologi, arkeologi, offentliga handlingar, etnologiska iakttagelser och muntlig tradition. S a u l o K e p s u, 'Valkealan asuttaminen', *Valkealan historia I* (Lahti 1990), s. 92–95, 142, 222–229. V i l j o N i s s i l ä, 'Asutushistoriallinen nimistöntutkimus', *Paikallishistoria tänään*, toim. Antero Penttilä (Porvoo 1968), s. 55, 69–70.

²⁴ L a u r i K e t t u n e n, *Suomen murteet II. Murrealueet* (Helsinki 1930), s. 45–46. K e p s u, 'Valkealan asuttaminen', s. 107–108, 232. V ä i n ö V a a r a, *Valkealan kirja*, toim. Veikko Talvi (Kouvola 1970), s. 16.

²⁵ Som ett exempel kan nämnas att gränsen mellan den östra och den västra typen av skära går genom trakten. K u s t a a V i l k u n a, 'Sirpit', *Suomen kansankulttuurin kartasto 1. Aineellinen kulttuuri*, toim. Toivo Vuorela (Helsinki 1976), s. 42–43.

²⁶ A r v o M. S o i n i n e n, *Vanha maataloutemme. Maatalous ja maatalousväestö Suomessa perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle*. Hist. Tutk. 96 (Helsinki 1974), s. 145–148, 51.

²⁷ RA 6058:41–48v. De nämnda andelarna representerar maximivärden för åkersädd. För samma år har man nämligen även gjort upp en granskningslista över sädden (RA 6055:163v–167), i vilken speciellt svedjor antecknades. Räkna man in uppgifterna från granskningen

bruk dominerade verkar på 1600- och 1700-talet gå längs linjen Selänpää-Kouvola. De bästa möjligheterna att öka åkerarealen fanns på de västra och centrala byarnas ler- och mosandmarker. Åkerbrukets relativa andel i förhållande till svedjebruket verkar dock ha ökat endast långsamt före det på 1830- och 1840-talen genomförda storskiftet. De många tingsmålen rörande svedjemark vid slutet av 1600-talet vittnar indirekt om en minskning av för svedjebruk lämplig skogsmark i socknens västra delar.²⁸ Svedjebruket fortsatte att vara viktigt ända fram till 1800-talets andra hälft i byarna i östra och norra Valkeala, och den sista rågsvedjen brändes i Kinansaari, i socknens norra hörn, vid 1900-talet början.²⁹

Boskapskötseln var vanligen nära anknuten till åkerbruk. Dess huvuduppgift var ju ofta att producera den för åkerbruket nödvändiga gödseln samt att stå för dragkraften. Dess produkter var även viktiga handelsvaror.³⁰ Förmögenhet i boskap var dock på 1620- och 1630-talen i medeltal större i det av svedjebruk dominerade östra Valkeala än i de västra delarna.³¹ Boskapskötseln i Valkeala bedrevs alltså i större skala på svedjebruksområdena. Boskap och svedjebruk uteslöt inte direkt varandra, eftersom båda näringarna effektivt kunde utnyttja olika skeden i skogens succession.³²

Man har bedömt att tjärbränning i stor skala har påverkat skogarnas tillstånd fr.o.m. 1500-talet. Tjärens betydelse som handelsvara ökade på 1600-talet, och år 1668 deklarerade männen i Veckelax, Vederlax och Valkeala att de inte kunde avstå från tjärbränningen, som sedan urminnes tider hade varit

sjunker andelen av åkersädd märkbart i flera byar, bl.a. i Mattila och Anttila. Flera säddlistor har bevarats från 1620- och 1630-talen, men sådden indelas enligt odlingssätt endast år 1620 och då endast i Stor-Valkeala.

²⁸ T.ex. år 1732 förbjöds svedjebruk och kyttning för hemmansägare i Oravala, eftersom man inte ens fick ved från de fällda skogarna. MHA Valkeala G 25 1/1, kartbeskrivning.

²⁹ Toini-Inkeri Kaukonen, *Valkealan Kinansaari. Ankkapurha V* (Kouvola 1963), s. 139.

³⁰ År 1638 var boskapsprodukternas andel av värdet på de varor som valkealaborna sålde 76,9%. Finska Kameralia. Tullräkenskaper Viborg 1638, vol 84:2. SRA (mikrofilm FR 117 i Riksarkivet).

³¹ T.ex. år 1624 var medeltalet för nötkreaturenheterna 5,0 i byar dominerade av åkerbruk och på svedjebruksområdet 9,2. Den senare siffran motsvarar ungefär medeltalet för hela landet. RA 3628b:41–47v och 6097a:25–27v.

³² Jfr Sven-Erik Åström, *Natur och byte. Ekologiska synpunkter på Finlands ekonomiska historia* (Helsingfors 1978), s. 30. Risto Hamari, 'Valkealan luonto', *Valkealan historia I* (Lahti 1990), s. 26.

deras enda näring. Ifall tjärbränningen förbjöds skulle de inte vara kapabla att erlägga sina utskylder till kronan.³³ Tjära användes även som betalningsmedel vid sidan av pengar.³⁴ Tjærtillverkningens intensitet torde dock ha stannat på en lägre nivå än t.ex. i de centrala tjärbränningsområdena i Savolax.³⁵ De bästa tjärskogarna, unga tallbestånd, lämpade sig inte särskilt bra för svedjebruk. P.g.a olika råvarubehov uppstod knappast några intressekonflikter mellan svedjebruk och tjärbränning på glesbebodda trakter före Stora ofreden.

De omfattande skogsområdena och de rikliga vattendragen erbjöd goda möjligheter för jakt och fiske, som idkades främst för att tillfredsställa hushållens egna behov. Det fanns rätt få hantverkare i Valkeala ännu vid slutet av 1600-talet, och hantverk verkar främst ha varit en bisyssla på de mindre gårdarna.³⁶ Tilläggsinkomster kunde även skaffas genom dikesgrävning.³⁷

Även ekonomiskt kan Valkeala indelas i två områden; det västra området var dominerat av åkerbruk och den östra och norra delen var dominerad av svedjebruk (karta 4). Indelningen baserar sig på markanvändningen, men skillnader kan noteras även i utövandet av andra näringar. De bästa svedjeskogarna i åkerbruksområdet, i de åtta västligaste byarna, torde ha varit fällda redan vid slutet av 1600-talet, men svedjebruken fortsatte ända till slutet av 1700-talet. Tjärbränningen torde ha varit som störst vid 1600-talets slut. På detta område, där även de båda herrgårdarna och prästgårdarna var belägna, fanns år 1712 103 jordebokshemman. På det omfattande svedjebruksområdet steg kärrodlingen ställvis till en betydande position på 1700-talet. Tyngdpunkten för tjärbränningen kan ha förflyttats till detta område redan vid 1600-talets slut. Antalet boskap per hemman var större än på åkerbruksområdet, men å andra sidan var skattetalen för traktens 82 jordebokshemman i

³³ Sommartinget i Elimäki 25–26.5.1668. Kymmenegård KO a 2:136, RA. År 1638 var tjära näst efter boskapsprodukter den viktigaste försäljningsartikeln och stod för en åttandedel av de erhållna inkomsterna.

³⁴ T.ex. Veckelax', Kymmenes och Valkealas ting 11–13.1.1666. Kymmenegårds län KO a 2:57v, RA.

³⁵ Jfr. Nils-Erik Villstrand, *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679* (Åbo 1992), s. 234.

³⁶ I mantalslängderna och kyrkoböckerna nämns flera bondehantverkare. T.ex. Jakob Persson, som var husbonde åren 1688–1705 i Kukkola rusthåll i Hevosoja, nämns som skraddare åtminstone år 1694. Det faktum att hantverkaryrken delvis tilläts på landsbygden år 1680 verkar däremot inte märkbart ha ökat antalet yrkesutövare.

³⁷ T.ex. Elimäki och Valkeala ting 15–17.2.1694, Kymmenegård och Lappvesi KO a 6:55–55v, RA. Oksanen, s. 78.

medeltal något större. Denna ekonomiska indelning bildar i fortsättningen basen för analysen av källmaterialet.

Hela Valkeala kan alltså inte ens på 1700-talet räknas till svedjebruksområdet i Savolax-Karelen, till vilket Arvo M. Soinin kategoriserar socknen ännu i början av 1800-talet.³⁸

Befolkningsstrukturen och hushållen

Förändringar i befolkningsstrukturen bildar grunden för utvecklingen inom hushållen och familjerna samt för en undersökning av denna utveckling. Förändringarna i folkmängden avspeglar tidens händelser, såsom krig, missväxt och epidemier. Folkmängden i Valkeala var år 1642 enligt mantalslängden 730 personer (tabell 1). Delvis p.g.a. en noggrannare registreringspraxis steg folkmängden fr.o.m. 1650-talet och nådde sin höjdpunkt år 1697, då 1201 Valkealabor antecknades i mantalslängden. De stora hungeråren 1696–1697 förorsakade en befolkningsförlust på 22,4%. En samverkan av faktorer, såsom utskrivningarna under Stora nordiska kriget samt de omfattande missväxterna och epidemierna, förklarar även den märkbara befolkningsminskningen under nödåren i början av 1700-talet. Sålunda antecknades i mantalslängden för år 1712 endast 729 Valkealabor.³⁹ Tillväxten under åren 1654–1697 var i Valkeala ovanligt kraftig (116%), när man under samma period i Viborgs och Nyslotts län nådde upp till 60% och hela landet hade en tillväxt på 26%. Befolkningsförlusten under åren 1696–1697 var mindre i förhållande till såväl Karelens (27%) som hela landets (28%) medeltal.⁴⁰

Den stora befolkningsökningen på 57% i Valkealas svedjebruksområden verkar liten i jämförelse med en nästan tredubbel ökning av befolkningen inom jordbruksområdet. Nedgången under åren 1696–97 var lika stor i båda

³⁸ Arvo M. Soinin, *Vanha maataloutemme*, s. 19. Situationen beskrivs bättre av Yrjö Kaukiainen, som kategoriserar Valkeala under slutet av medeltiden och i början av nya tiden som en del av det självförsörjande jordbruksområde, som omfattade bl.a. Tavastland, Nyland och Kymmenedalen, där åkerbruket utgjorde huvudnäringen. Svedjebruket hade dock en betydelse i det ekonomiska områdets östra delar och i inlandet. Å andra sidan angränsade Valkeala till ett boskapsfattigt svedjeområde till vilket Lappvesi och Jäskis härad räknades. Yrjö Kaukiainen, 'Suomen asuttaminen', *Suomen taloushistoria 1. Agraarinen Suomi*, toim. Eino Jutikkala, Yrjö Kaukiainen ja Sven-Erik Åström (Helsinki 1980), s. 88–89.

³⁹ Under perioden 1706–1714 var dödligheten större än nativiteten endast 1706 och 1713. Valkeala kyrkoarkiv, historieböckerna 1706–1714, RA.

⁴⁰ Seppo Muroma, *Suurten kuolovuosien (1696–1697) väestömenetyt Suomessa*. Hist. Tutk. 161 (Helsinki 1991), s. 175, 180.

Tabell 1. Befolkningsmängden enligt mantalslängder

	Hela Valkeala	Åkerbruksomr. (%)	Svedjebr. (%)
1633	400	48,0	52,0
1642	730	48,9	51,1
1650	446	43,9	56,1
1654	556	48,0	52,0
1660	680	49,7	50,3
1663	795	46,3	53,7
1669	727	53,0	47,0
1673	642	49,7	50,3
1676	823	55,8	44,2
1680	911	60,4	39,6
1688	1020	62,9	37,1
1690	951	62,7	37,3
1694	1095	62,1	37,9
1697	1201	62,2	37,8
1699	932	60,5	39,5
1702	957	60,8	39,2
1712	729	60,8	39,2

Källa: Se tabell 2. Oksanen, s. 294

zonerna.⁴¹ På basis av mantalslängderna kan man beräkna att det år 1642 fanns lite under 1500 valkealabor och som mest år 1697 var de 2780 personer. En befolkningssiffra motsvarande tiden före missväxtåren uppnåddes i Valkeala tidigast i början av 1730-talet.⁴²

Antalet matlag steg från 1640-talet fram till 1690-talet med ungefär en femtedel. Om man bortser från de i slutet av århundradet sällan registrerade

⁴¹ Nyodlingen av ödehemman och flyttnings trafik inom socknen har beaktats i skillnaderna mellan de ekonomiska områdena. Utan dessa var folkminskningen något större i åkerbruksbyarna (25%) än i svedjebruksområdet (ca 19%).

⁴² Jfr Oksanen, s. 83, 228.

Tabell 2. Hushållens antal 1633–1712

	Åkerbruksområdet	Svedjebruksområdet	Hela Valkeala
1633	84	83	167
1642	110	102	212
1654	99	88	187
1663	108	91	199
1676	131	93	224
1688	158	88	246
1697	166	89	255
1699	152	89	241
1702	162	94	256
1712	150	87	237

Källa: RA 6131 (år 1633); RA 8567 (år 1642); RA 8613 (år 1654); RA 8643 (år 1663); RA 8680 (år 1676); RA 8698 (år 1688); RA 8712 och 8712a (år 1694); RA 8717 (år 1697); RA 8723 och 8724a (år 1699); RA 8733 (år 1702); RA 8765 (år 1712).

inhysesshjonen blir tillväxten 37%. Naturligtvis var förändringarna i antalet hushåll betydligt mindre än skiftningarna i folkmängden. Liksom i fråga om befolkningstillväxten uppvisar även hushållens kvantitativa utveckling en klar skillnad mellan de båda ekonomiska områdena. I svedjebruksområdet förblev hushållens antal i stort sett på samma nivå under hela den undersökta perioden, medan däremot antalet inom jordbrukszonen steg under århundradets andra hälft med över 60%. (Tabell 2)

I Valkeala, liksom på de flesta håll i Finland, var majoriteten av matlagen hemmanshushåll, vars andel stabiliserade sig i samband med indelningsverket på 1680-talet till något under 70%.⁴³ Vanligen räknades 10–12% av hushållen som rusthåll, som bestod av bönder vars förmögenhet översteg medeltalet. Förutom några undantag var rusthållen belägna på svedjebruksområdet. Torparhushållens antal steg kraftigt såväl i absoluta tal som proportionellt under 1600-talets sista kvartal. Till denna grupp, som koncen-

⁴³ Som hemmansägare räknas även landbönder, d.v.s. arrendeodlare på hela hemman.

trerades till herrgårdsbyarna Oravala och Valkeala, räknades år 1697 14,9% av matlagen. Prövningarna vid sekelskiftet drabbade torparna hårdare än övriga grupper, och deras relativa andel sjönk med några procentenheter fram till år 1712.⁴⁴ Andra befolkningsgruppers andel av matlagen var liten. Andelen inhysingshushåll var år 1697 endast 2,4%, då den ännu år 1642 hade varit 14,2%. Andelen ståndspersonshushåll var som störst år 1699 (3,3%). Klockaren, kyrkväktaren och hantverkarna representerade också en mycket begränsad befolkningsgrupp under rubriken "övriga".

Ett typiskt matlag bestod vid 1600-talets mitt av två och strax före de stora missväxtåren av fyra eller fem personer som betalade mantalspenning. T.ex. år 1697 var de mantalsskrivnas antal per hushåll i medeltal 4,7. Rusthållen var i medeltal större än andra hushåll. Ännu på 1670-talet var antalet betalande personer lägre i torp än i hemman, men skillnaden mellan dessa grupper minskade kraftigt fram till slutet av århundradet. Fåtaligast var inhyses-hjonens hushåll, vilka vanligen bestod av en enda mantalsskriven person.

Familjen och dess många former

Familjestrukturen genomgick en rätt kraftig förändring i Valkeala under perioden mellan 1630-talet och Stora ofreden. I analysen av familjerna används i det följande *L a s l e t t s* familjeklassificering. Familjerna indelas i fem huvudkategorier: enpersons- eller solitärhushåll (1), hushåll bestående av ogifta personer (2), kärnfamiljer (3), utvidgade familjer (4) och flerfamiljshushåll (5). (Tabell 3)

Endast några procent av familjerna kan räknas till gruppen solitära, som bestod av änkor, änklingar och ogifta, med undantag av undersökningsperiodens första årtionden. De högre siffrorna från periodens början beror på den noggrannare bokföringen av inhysingar, som till största delen hörde till denna kategori. Hushåll bestående av flera ogifta personer, som var ännu färre än solitärhushållen, bestod vanligen av ogifta syskon eller ställvis även av kusiner.

⁴⁴ Fastän torpen är knutna till herrgårdsinstitutionen är deras uppkomsthistoria på det undersökta området en annan än man allmänt har framfört i tidigare forskning. I Valkeala var en stor del av torpen ursprungligen jordeboksgårdar, som vid en anslutning till herrgården kameralt ändrades till torp, medan samma släkter fortsatte att bruka dem. Jfr *P i i l a h t i* 1995. Angående torparbegreppet se *E i n o J u t i k k a l a, Suomen talonpojan historia*. Andra, reviderade upplagan. SKS:n toim. 257 (Helsinki 1958), s. 240–241. *S o i n i n e n, Vanha maataloustemme*, s. 36–38. *Å s t r ö m*, s. 35–36.

1633
1642
1654
1663
1676
1688
1694
1697
1699
1702
1712

Tabell 3. Familjestrukturen åren 1633–1712 enligt Lasletts indelning

		1	2	3	4	5	%	n
1633	Åkerbruksområdet	8,3	-	75,0	6,0	8,3	100	84
	Svedjebruksområdet	22,9	1,2	53,0	10,8	14,5	100	83
	Hela Valkeala	15,6	0,6	64,1	8,4	11,4	100	167
1642	Åkerbruksområdet	14,5	0,9	36,4	9,1	39,1	100	110
	Svedjebruksområdet	14,3	-	36,3	12,7	36,3	100	102
	Hela Valkeala	14,6	0,5	36,3	10,8	37,7	100	212
1654	Åkerbruksområdet	22,2	1,0	34,3	15,2	27,3	100	99
	Svedjebruksområdet	9,1	1,1	34,1	19,3	36,4	100	88
	Hela Valkeala	16,0	1,1	34,2	17,1	31,6	100	187
1663	Åkerbruksområdet	2,8	-	41,7	11,1	44,4	100	108
	Svedjebruksområdet	2,2	-	29,7	5,5	62,6	100	91
	Hela Valkeala	2,5	-	36,2	8,5	52,8	100	199
1676	Åkerbruksområdet	3,8	0,8	32,8	13,7	48,9	100	131
	Svedjebruksområdet	5,4	3,2	31,2	23,7	38,7	100	93
	Hela Valkeala	4,0	1,8	32,6	17,9	44,6	100	224
1688	Åkerbruksområdet	3,2	0,6	33,5	10,1	52,5	100	158
	Svedjebruksområdet	5,6	-	23,9	9,1	61,4	100	88
	Hela Valkeala	4,1	0,4	30,1	9,8	55,7	100	246
1694	Åkerbruksområdet	4,8	0,6	23,0	8,5	63,0	100	165
	Svedjebruksområdet	1,2	-	19,8	14,0	65,1	100	86
	Hela Valkeala	3,6	0,4	21,9	10,4	63,8	100	251
1697	Åkerbruksområdet	1,8	-	22,9	14,5	60,2	100	166
	Svedjebruksområdet	3,4	2,2	25,8	12,4	57,3	100	89
	Hela Valkeala	2,4	0,8	23,9	13,7	59,2	100	255
1699	Åkerbruksområdet	3,3	2,0	37,5	20,4	36,2	100	152
	Svedjebruksområdet	-	1,1	43,9	16,9	39,3	100	89
	Hela Valkeala	2,1	1,7	39,8	19,1	37,3	100	241
1702	Åkerbruksområdet	6,2	0,6	38,3	17,9	37,0	100	162
	Svedjebruksområdet	2,1	-	50,0	8,5	39,3	100	94
	Hela Valkeala	4,7	0,4	42,6	14,5	37,9	100	256
1712	Åkerbruksområdet	4,7	1,3	51,3	18,0	24,7	100	150
	Svedjebruksområdet	4,6	1,1	50,6	10,3	33,3	100	87
	Hela Valkeala	4,6	1,3	51,1	15,1	27,8	100	237

Källa: RA 6131 (år 1633); RA 8567 (år 1642); RA 8613 (år 1654); RA 8643 (år 1663); RA 8680 (år 1676); RA 8698 (år 1688); RA 8712 och 8712a (år 1694); RA 8717 (år 1697); RA 8723 och 8724a (år 1699); RA 8733 (år 1702); RA 8765 (år 1712); SkrA Roterings- och utskrivningslängder Viborg, Nyslott 1642, 1676, vol. 617–617A, 638 (mf WA 764–765).

Kärnfamiljerna bestod vanligen av båda föräldrarna och deras ogifta barn. På sin höjd i en handfull hushåll har endast den ena föräldern antecknats årligen. Till denna grupp hör vid slutet av århundradet såväl majoriteten av inhysingarnas hushåll som nästan alla ståndspersonsfamiljer och hushåll hörande till socialgruppen "övriga".

På basis av 1633 års mantalslängd, som dock har befunnits bristfällig, kan man få den bilden att kärnfamiljen var den rådande familjeformen i Valkeala. Under nästa årtionde var kärnfamiljernas andel ca 40%, och deras relativa andel sjönk i jämn takt t.o.m. 1690-talet. Om man granskar deras antal per by år 1642 fanns det mest kärnfamiljer i Kinansaari i norr (83,3%) och Rautjärvi i öster (75,0). År 1694 var de i majoritet i Kääpälä och Miettula samt den vanligaste familjetypen i Sorsala, Kinansaari och Valkeala by.

En kärnfamilj tillsammans med släktingar utan familj kategoriseras som en utvidgad familj. Den mest typiska formen bestod av en husbonde med maka och en ogift bror eller änkeemor. Relativt sett finns de utvidgade familjerna i något högre grad i åkerbruks- än i svedjebruksbyar. Gruppens andel varierade mellan 8,4 och 19,1%.

37,7% av Valkealahushållen var år 1642 flerfamiljshushåll bestående av minst två äkta par. Detta var den vanligaste familjetypen under nästan hela perioden fram till 1690-talet. Familjernas relativa andel var som störst år 1694, då två familjer av tre hörde till denna grupp och de var i en dominerande ställning i 24 av 30 byar. Vid denna tid bodde 79,1% av Valkealaborna i sådana familjer, på åkerbruksområdet t.o.m. 81%. Till följd av missväxtåren sjönk deras andel drastiskt, och år 1712 var denna familjeform i majoritet endast i elva byar.

Vilken struktur hade flerfamiljshushållen? Enligt Lasletts undergrupper var den förhärskande formen nästan kontinuerligt fram till missväxtåren en nedåt utvidgad familj, d.v.s. en kärnfamilj och den yngre generationens familjer (se tabell 4, kategori 5b). Till familjen kan förutom värdparet höra ett eller flera barn med familj eller gifta brorssöner. Såväl på 1660-talet som från år 1699 framåt är den vanligaste kategorin syskonfamiljen bestående av gifta syskon som bor tillsammans (5d). I verkligheten var syskonfamiljernas andel högre, eftersom en del av dem hörde till grupperna 5c och 5e. Till den senare av dessa räknas bl.a. hushåll med en husbonde samt dennes gifta bror och brorsson. Syskonfamiljen kan alltså sägas vara den mest typiska formen speciellt vid undersökningsperiodens slutskede. Familjer bestående av kombina-

1633
1642
1654
1663
1676
1688
1694
1697
1699
1702
1712

Tabell 4. Flerfamiljshushållens struktur åren 1633–1712

	5a	%	5b	%	5c	%	5d	%	5e	%	sam.
1633	Åb	-	2		-		5		-		7
	Sb	-	6		2		3		1		12
	Va	-	8	42,1	2	10,5	8	42,1	1	5,3	19
1642	Åb	-	25		3		14		1		43
	Sb	-	11		1		19		6		37
	Va	-	36	45,0	4	5,0	33	41,3	7	8,8	80
1654	Åb	-	12		-		13		2		27
	Sb	-	14		1		11		6		32
	Va	-	26	44,1	1	1,7	24	40,7	8	13,6	59
1663	Åb	4	18		1		19		6		48
	Sb	7	16		2		20		12		57
	Va	11	10,5	34	32,4	3	2,6	39	37,1	18	17,1
1676	Åb	1	30		1		27		5		64
	Sb	1	20		-		15		-		36
	Va	2	2,0	50	50,0	1	1,0	42	42,0	5	5,0
1688	Åb	2	34		9		29		9		83
	Sb	1	18		3		22		10		54
	Va	3	2,2	52	38,0	12	8,8	51	37,2	19	13,9
1694	Åb	-	47		7		37		13		104
	Sb	-	19		3		28		6		56
	Va	-	66	41,3	10	6,3	65	40,6	19	11,9	160
1697	Åb	-	49		9		31		11		100
	Sb	1	13		3		29		5		51
	Va	1	0,7	62	41,1	12	7,9	60	39,7	16	10,6
1699	Åb	-	25		4		23		3		55
	Sb	-	11		2		19		3		35
	Va	-	36	40,0	6	6,7	42	46,7	6	6,7	90
1702	Åb	-	22		2		32		4		60
	Sb	1	14		2		15		5		37
	Va	1	1,0	36	37,1	4	4,1	47	48,5	9	9,3
1712	Åb	1	9		2		20		5		37
	Sb	1	13		-		11		4		29
	Va	2	3,0	22	33,3	2	3,0	31	47,0	9	13,6

Åb = Åkerbruksområdet

Sb = Svedjebruksområdet

Va = hela Valkeala

Källa: RA 6131 (år 1633); RA 8567 (år 1642); RA 8613 (år 1654); RA 8643 (år 1663); RA 8680 (år 1676); RA 8698 (år 1688); RA 8712 och 8712a (år 1694); RA 8717 (år 1697); RA 8723 och 8724a (år 1699); RA 8733 (år 1702); RA 8765 (år 1712)

tionen föräldrar och gifta barn var något vanligare i de västra byarna framför allt under 1600-talets sista decennier.

Ett hushåll kunde bestå av ett nätverk av mycket avlägsna släktingar. Från och med 1680-talet bestod 19–25% av flerfamiljshushållen av husbondepåret tillsammans med gifta kusiner eller brorssöner. Ännu år 1712 bodde gifta kusiner under samma tak i tolv matlag, d.v.s. i ca 5% av familjerna.⁴⁵ I de utvidgade familjerna var avlägsna släktingar inte heller ovanliga; år 1697 bestod sju utvidgade familjer förutom av kärnfamiljen också av brorssöner eller kusiner. Familjer som inkluderade mera avlägsna släktingar förekom, förutom åren 1654 och 1712, i proportion oftare i svedjebruksbyarna. Under hela den undersökta perioden var flerfamiljshushållen betydligt vanligare i rusthållen än bland hemmansägare och torparhushåll. Tillväxten av den relativa andelen av de större familjerna var dock betydligt snabbare bland torparna än bland andra socialgrupper under 1600-talets sista kvartal, trots det livliga grundandet av nya torp.

Det är inte lätt att jämföra familjestrukturen i Valkeala socken med situationen på andra orter vid samma tid, eftersom det existerar så få metodologiskt kompatibla undersökningar. Ännu år 1654 var storfamiljernas andel i Valkeala på en lägre nivå än i kustsocknarna Vederlax och Veckelax vid Finska viken, där endast syskonfamiljernas andel, enligt Voionmaa, var 36–37% av alla hushåll. Vid 1600-talets slut var hushåll med flera familjer däremot allmänna i Valkeala än på något annat östfinskt område som tidigare har studerats (bl.a. Savolax och Kainuu). Det var dock först på 1690-talet som Valkeala nådde upp till samma siffror som t.ex. Iniö i Åbolands skärgård.⁴⁶

Familjcyklerna

De ovan presenterade medeltalen och de utvalda stickprovsåren avspeglar inte märkbart de mycket dynamiska processerna inom hushållens struktur.

⁴⁵ Släktskapet kunde vara ännu mera avlägset; år 1694 i Sorsala delade husbonden Samuel Jakobsson och dennes hustru hushåll med husbondens fars kusin Christer Mattsson med maka. RA 8712.

⁴⁶ Jfr. Voionmaa, s. 400. Angående Savolax och Kajanalands härstammar uppgifterna från landskapshistorisk forskning. Uppgifterna angående Iniö är från Beatrice Moring, *Skärgårdsbor. Hushåll, familj och demografi i finländsk kustbygd på 1600-, 1700- och 1800-talen*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 145 (Ekenäs 1994), s. 52. Angående familjestrukturen i Nyland se Seppo Aalto, *Kirkko ja kruunu siveellisyyden vartijoina. Seksuaalirikollisuus, esivalta ja yhteisö Porvoon kihlakunnassa 1621–1700*. Bibliotheca Historica 12 (Helsinki 1996), s. 239–240.

De visar inte heller familjernas cykliska utveckling och strukturella växlingar. En långlivad person kunde under sin livstid leva i flera familjeformer. Strax efter sitt giftermål kunde man bo i ett flerfamiljshushåll och efter föräldrarnas död i en kärnfamilj. För att klargöra dessa förändringsprocesser studerar man inom familjeforskningen hushållen ur ett långtidsperspektiv. Detta innebär att man måste samla årlig information från en längre tidsperiod.⁴⁷

Om de tretton matlag i Valkeala,⁴⁸ som här studeras i en längdanalys, kan man konstatera att den cykliska utvecklingen blir mera heterogen under 1600-talets lopp. De cykliska växlingarna var stora speciellt vid århundradets slut, då en rätt stor del av hushållen var storfamiljer bestående av äkta par av olika ålder och tillhörande olika generationer. Även på mindre gårdar bodde man i något skede i stamfamiljer bestående av föräldrar och deras gifta barn. Syskon- och t.o.m. kusinfamiljer kunde bestå i generationer.⁴⁹ Det var vanligt att de manliga gifta familjemedlemmarna stannade på hemgården eller torpet, och tidvis stannade även en gift dotter eller syster med sin make.

Gårdens bevarande inom samma släkt från en generation till en annan korrelerar rätt starkt med systemet med storfamiljer. Om ett nytt hushåll flyttade in betydde detta inte nödvändigtvis att cykeln började från kärnfamiljen, eftersom nykomlingarna på gården eller torpet ofta bildade en utvidgad familj, och ibland en syskonfamilj.

Naturreсурsernas och ekonomins påverkan på hushåll och familj

Familjestrukturen i Valkeala före Stora ofreden var alltså mycket mångsidig. Framför allt under andra hälften av 1600-talet var hushåll bestående av flera familjer rådande, men efter åren 1696–1697 blev kärnfamiljen den dominerande familjeformen. Antalet hushåll med flera familjer och den relativa an-

⁴⁷ Angående längdanalysen och dess användning se Reinhard Sieder & Michael Mitterauer, 'The reconstitution of the family life course: theoretical problems and empirical results', *Family forms in historic Europe*. Eds. Richard Wall, Jean Robin and Peter Laslett (Cambridge 1983), s. 309–345. Moring, s. 168–171. Anu Pylkkänen, *Puoli vuodetta, lukot ja avaimet. Nainen ja maalaistalous oikeuskäytännön valossa 1660–1710* (Jyväskylä 1990), s. 370–419. Genom längdanalyserna kan man bättre skönja de fel, brister och motsättningar som förekommer i källorna.

⁴⁸ Hushållen representerar de båda ekonomiska zonerna, och de varierar i skatteral och till sin militära jordnatur.

⁴⁹ Långvariga syskon- och/eller kusinhushåll var bl.a. Latipää gård i Selänpää och Horppu gård i Pihlajasaari by.

delen avlägsna släktingar i hushållen ökade. Familjerna var i medeltal något större och mera varierande på svedjebruksområdet. Ifall torparna lämnas utanför beräkningarna på åkerbruksområdet, verkar familjestrukturen mycket enhetlig inom de båda ekonomiska zonerna.

När hushållens och familjernas utveckling analyseras enligt indelningen i ekonomiska områden framgår det att befolkningstillväxten och ökningen av andelen mångsidiga familjer, för att inte tala om ökningen av antalet matlag överlag, under 1600-talets andra hälft var betydligt snabbare inom den sektor som dominerades av åkerbruk. Dessa förändringar kan inte motiveras genom ett åberopande av en ökad noggrannhet i indrivning av mantalspenningen och av fluktuationer i den ekonomiska situationen. En dylik utveckling placerar uppfattningen om att förekomsten av storfamiljer i östra Finland är anknuten till svedjebruk i ett helt nytt ljus. Man får inte glömma de demografiska faktorernas – såsom nativitetens, dödlighetens och giftermålsens, samt migrationens och militärtjänstens – inverkan på hushållens och familjernas struktur. Man kan också fråga sig hur utvecklingstrenderna förhåller sig till de förändringar som sker med naturresurserna och inom näringsstrukturerna på orten, eller vilken tyngd kulturella och institutionella faktorer bör tillskrivas. Jag skall först diskutera naturresursernas och ekonomins inverkan på familjestrukturerna.

I Valkeala förenades flera olika ekonomiska strukturer och näringslivet blev mera mångsidigt under 1600-talets lopp. Åker- och svedjebruk bedrevs parallellt inom hela forskningsområdet och fr.o.m. århundradets slut bedrevs även kärrodling. Tjärbränningen blev ett sätt att skaffa tilläggsinkomster och även jakten hade tidvis en kommersiell betydelse. Den ekonomiska verksamheten påverkades såväl av jordmånens och klimatets som av andra naturförhållanden. Befolkningsökningen och ökningen av antalet hushåll förutsatte en ökning av totalproduktionen, vilket ledde till en strävan att mångsidigt och intensivt utnyttja naturresurserna. Detta är en mycket typisk företeelse för den undersökta perioden överlag. Det finns ett klart förhållande mellan den regionala fördelningen av näringarna och naturförhållandena i de olika zonerna. Naturligt nog låg tyngdpunkten för de enskilda näringarna på för dem mest lämpliga områden. Ett klart samband fanns mellan jord användning och jordmån. Åkerbruket var intensivast på de västra lermarkerna och de centrala delarnas fina mosandsmarker, medan främst moränområdena användes för svedjebruk.

I början av 1600-talet klassificerades området naturresurser vanligen som

goda, men i slutet av århundradet var situationen en annan.⁵⁰ En minskning av naturresurserna satte press på att öka produktiviteten inom näringarna. Det enda tekniska utvecklingssteget som tydligt ökade jordbrukets helhetsproduktion tycks ha varit kärrodlingen. Det växande varuutbytet och det ökade behovet av tjära under stormaktstiden erbjöd en möjlighet till inkomstförvärv via allmänningarna, vilket var väsentligt för näringsstrukturen. Ett intensivare utnyttjande av allmänningarna, speciellt skogsmarkerna, genom svedjebruk, tjärbränning, betesgång och lövtäkt hade stor betydelse för hushållens tillväxt. Skogstillgångarnas tillräcklighet underlättades av att de olika formerna av skogsanvändning inte alltid tävlade om samma resurser. Dessutom kunde de avtagande svedjemarkerna användas effektivare genom att man förkortade svedjecykeln.⁵¹

Naturresurserna verkar ha varit lättare att utnyttja i Valkealas västra delar. Befolkningstillväxten och en ökning av antalet brokiga familjestrukturer skedde å sin sida vanligen i de åkerbruksbyar, där den brukbara jordarealen relativt sett var störst per invånare.⁵² Avfolkningen av gårdar förmedlar en liknande bild av fördelningen av resurser och möjligheter till inkomst. De fåtaliga ödehemman som existerade efter Trettioåriga kriget var koncentrerade i några bl.a. av stenig mark och frost drabbade perifera svedjebruksbyar, såsom Kinansaari i norr, Parola i nordost och Rautjärvi i sydost. Det var dock inte endast naturresurserna som dikterade de ekonomiska strukturerna. Den strukturella fördelningen av näringarna motsvarade även fördelningen av olika typer av kulturellt inflytande. Saken kan tolkas så att ekonomin har formats genom en samverkan av naturförhållanden och kulturella faktorer.

Statens jordfördelningspolitik och arvssystemet

Det var främst lagar som styrde jordskifte som styrde utvecklingen för lagstiftningens del. Statens jordpolitik var tudelad under 1600-talet. Hemmarnets skattebetalningsförmåga, som inte fick försvagas av onödiga delningar av

⁵⁰ Angående naturresurserna på 1620-talet se jordrevningsboken för Kymmenegårds län för år 1626. RA 3634a.

⁵¹ Jfr. Å s t r ö m, s. 40. Svedjecykeln kunde påskyndas genom att man övergick från det traditionella bruket av lövskog, till en användning av yngre färskjord för lövträd. S o i n i n e n, *Vanha maataloutemme*, s. 139.

⁵² Åkrar, ängar, samt kärmark duglig för svedje- och åkerbruk, som utplockats ur ägomätningar gjorda i början av 1850-talet, har inräknats i den brukbara jordarealen. Se P i i l a h t i, *Kaskestako perhe kasvoi*, bilaga 34.

hemmanet, var viktigt för kronan, som utarmats av långvariga krig och generösa förlänningar.⁵³ Å andra sidan såg man hemmansklyvning som ett medel att stävja ökningen av den obesuttna befolkningen. En år 1684 given förordning, som förbjöd spjälkning av arvs- och kronohemman i mindre delar än fjärdedelsmantal, var avgörande för den redan fr.o.m. 1500-talet begränsade hemmansklyvningen.⁵⁴

Klyvningen av hemman skulle ha stagnerat även i Valkeala om man hade följt den ovan nämnda förordningen; endast 5% av bondehemmanen var delningsdugliga, d.v.s. bestod av minst ett halvt mantal, medan mantalet för två av tre gårdar var under en fjärdedel.⁵⁵ Den strikta lagstiftningen var inte ett så absolut hinder för jordskifte som man i tidigare forskning har låtit förstå. Lagen kunde anpassas till såväl lokala förhållanden som person- och naturresurser. Genom klyvning bildades 40 nya gårdar i trakten, och de var nästan uteslutande belägna på det västliga lerdominerade jordbruksområdet, där befolkningen och hushållens medelstorlek ökade mest.⁵⁶ Klyvningarna upplöste även mera komplicerade familjestrukturer, eftersom de ofta gjordes mellan en farbror och en brorsson eller kusiner emellan.

En möjlighet att möta behoven hos den växande befolkningen under andra hälften av 1600-talet var bildandet av torp på herrgårdarnas marker. Torparhushållens utveckling begränsades dock av värdfolkets behov på herrgårdarna, samt av jordanvändningsbestämmelser och dagsverken.

Familjernas sammanhållning och därigenom storfamiljsstrukturen stärktes av det i trakten rådande, främst östfinländska arvssystemet. Man strävade ef-

⁵³ T.e.x. Voio n m a a, s. 247.

⁵⁴ J o h a n S c h m e d e m a n, *Kongliga Stadgar, Förordningar, Bref och Resolutioner Ifrån Åhr 1528 til 1701 angående justitiae och executions äbranden* (Stockholm 1706), s. 864–865. K y ö s t i H a a t a j a, *Maanjaot ja talojärjestelmä*. Suomalaisen lakimiesyhdistyksen julkaisuja B 37 (Helsinki 1949), s. 404. J u t i k k a l a, *Suomen talonpojan historia*, s. 147. Tidigare hade lagstiftningen åtstramats bl.a. år 1677, då pantsättning, byte och försäljning av delar av hemmanen förbjöds. S c h m e d e m a n, s. 690–692.

⁵⁵ Mantalen för gårdarna i Valkeala var ovanligt låga och märkbart lägre än t.e.x. på Karelska näset eller i Tavastland. Jfr t.e.x. R a i m o R a n t a, *Vanhän Suomen talouselämä vuosina 1721–1743*. Hist. Tutk. 130 (Helsinki 1985), s. 66–67, och J o r m a W i l m i, *Heinolan pitäjän historia keskiajalta 1860-luvulle*. (Jyväskylä 1988), s. 258–260.

⁵⁶ Lagens smidighet avspeglas av händelserna kring Mikkola gård i Kouvola år 1699. Tingsrätten ansåg detta kronogods på 1/6-mantal med dess goda byggnader, åkrar och skog, vara dugligt för delning. Valkeala ting 17.10.1699, Kymmenegård och Lappvesi KO a 15, 341–342, R A. P i i l a h t i, *Valkealan talonhaltijat*, s. 394.

ter att i första hand lämna hemmanet åt den äldsta sonen, döttrarna kunde inte ärva jord och gårdens ledarskap bevarades vanligen i händerna på husbonden eller dennes änka, ända in till döden.⁵⁷ Som en följd av familjernas växlande former förekom ofta skiften i hemmanens ledarskap och det var, enligt 1600-talets mantalslängder, inte ovanligt att den forne husbonden åter antecknades som hemmanets styresman efter sin son.⁵⁸

Arbetskraft, arbetsrytm och arbetsfördelning

Den tillgängliga arbetskraften reglerade näringsutövandet, vilket påverkade hushålls- och familjestrukturen starkt. Behovet av arbetskraft har setts som den primära faktorn i fråga om näringarnas intensitet och hushållens storlek. Såväl svedjebruk som tjärbränning kräver riklig arbetskraft.⁵⁹ Det var ändamålsenligt för familjen att garantera åtminstone den arbetskraft som behövdes för att uppnå minimiförsörjning.⁶⁰ Detta var inte oproblemiskt, speciellt inte under krigen under 1600-talets första hälft och vid 1700-talets början, då utskrivningarna av krigsfolk slukade en del av de arbetsföra männen. Extra hjälp behövdes t.ex. då barnen var små,⁶¹ och långvarig brist på arbetskraft kunde ersättas med tjänstehjon eller bolagsmän.

Den relativa andelen drängar och pigor⁶² steg i Valkeala från mitten av

⁵⁷ En dotters arvlott var ofta den vid giftermål erhållna hemgiften. Det var mycket ovanligt i östra Finland att jordegendom ingick i en dotters arv. Jfr t.ex. Valkeala ting 25–26.6.1697. Kymmenegård och Lappee KO a 11:175, RA. Att den äldsta brodern efterträdde fadern som husbonde var inte en absolut nödvändighet. Om den förstfödde var vanartad eller åsamkade ekonomisk skada för gården kunde detta leda till att han åsidosattes. Jfr t.ex. Lappvesi lägre häradsting 14–16.3.1672. Jäskis, Lappvesi, Ranta och Äyräpää KO a 12:52–55. RA.

⁵⁸ Så här gick det bl.a. på Tynnilä hemman i Jokela och på Vilkki hemman i Oravala. P i i l a h t i, *Valkealan talonbaltijat*, s. 365, 447–448.

⁵⁹ Eino Jutikkala, *Väestö ja yhteiskunta*, s. 134, och 'Maanviljelijän talous', *Suomen historia 1. Agraarinen Suomi*. Toim. Eino Jutikkala, Yrjö Kaukiainen ja Sven-Erik Åström (Helsinki 1980), s. 233. Villstrand, s. 233.

⁶⁰ Michael Mitterauer, 'Peasant and Non-Peasant Family Forms in Relation to the Physical Environment and the Local Economy', *Journal of Family History* 1992, s. 149. Jfr Voionmaa, s. 430.

⁶¹ Gaunt, *Familjeliv i Norden*, s. 86.

⁶² Angående definitionen av termerna legohjon (palkollinen) och tjänare (palvelija) se Jorma Wilmi, *Isäntäväet ja palkollisten pito 1600-luvulla ja 1700-luvun alkupuolella. Taloudellispohjainen tutkimus Turun ja Porin sekä Pohjanmaan läänien maaseudulta*. SHJ 43 (Jyväskylä 1991), s. 51–55. Toivo Nygård, *Suomen palvelusväki 1600-luvulla. Palkollisten määrä, työ, palkkaus ja suhteet isäntäväkeen*. Hist. Tutk. 140 (Helsinki 1989), s. 26–28.

1600-talet fram till 1700-talets början. Som högst uppgick tjänstehjonen till knappa åtta procent år 1702.⁶³ I Valkeala, liksom i det övriga Finland, förändrades tjänstefolkets sammansättning från en pigdominerad till en drängdominerad struktur. Det ringa antalet kvinnliga tjänstehjon ersattes vid århundrades slut av ett ökat antal gifta drängar.⁶⁴

En bolagsman, som vanligen skaffades för en föreskriven tid på några år, hämtade till matlaget, förutom sin egen och eventuella familjemedlemmars arbetskraft, också boskap, säd och övrigt lösöre. Han fick ut sin andel av hemmanets avkastning i enlighet med andelsinnehavarnas antal.⁶⁵ Bolagsmän fanns i hushållen i Valkeala senast på 1640-talet, men de antecknades endast sporadiskt i mantalslängderna före 1680-talet. Trots en tillväxt hörde före Stora ofreden som mest två procent av den mantalsskrivna befolkningen till denna grupp.⁶⁶

De förmögna samhällsgrupperna anställde i proportion mera extra arbetskraft. Över hälften av tjänstehjonen hörde till ståndshushållen och rusthållen, som utgjorde mindre än en femtedel av alla hushåll. Från och med 1690-talet var det å andra sidan inte helt ovanligt att torpare städslade tjänstehjon och bolagsmän. De gifta tjänstehjonen finns nästan alltid i bondehushållen, medan ståndspersonernas tjänstefolk till största delen var ogifta. Det fanns mera tjänstefolk i svedjebruks- än i åkerbruksbyar. Även bolagsmän skaffades i början endast i svedjebruksområdet, men efter missväxtåren på 1690-talet steg deras relativa andel inom åkerbruksområdet nästan till svedjebruksområdets nivå.

Vid den undersökta periodens början och slutskede var det främst kärnfamiljer som skaffade extra arbetskraft, medan det däremot under 1600-talets sista årtionden huvudsakligen var utvidgade familjer eller flerfamiljshushåll som gjorde detta.⁶⁷ Sålunda kan systemet med tjänstehjon inte anses endast som ett alternativ för kärnfamiljerna i förhållande till mera komplicerade familjestrukturer, utan även som ett parallellfenomen. Å andra sidan koncentrerar sig bolagsmännen jämfört med tjänstehjonen något kraftigare till kärnfamiljerna och de ensamståendes hushåll, vilkas andel av värdfamiljerna t.ex.

⁶³ RA 8733.

⁶⁴ T.ex. år 1694 var 46,7% av drängarna gifta.

⁶⁵ Voionmaa, s. 440–441. Jutikala, *Suomen talonpojan historia*, s. 57–58.

⁶⁶ År 1697 RA 8717.

⁶⁷ Av de familjer som avlönade tjänstehjon var som mest 55,6% flerfamiljs hushåll. Detta var år 1697.

år 1702 var 70%. Såväl tjänstehjonens som bolagsmännens äktenskapsfrekvens korrelerar med kärnfamiljerna. Långvariga drängar och bolagsmän var delvis släkt med innehavarna, antingen genom blodsband eller äktenskap.⁶⁸ Tjänstefolkets relativa andel i Valkeala motsvarar främst östra och norra Finlands mängder, d.v.s. 5–10% av de mantalsskrivna, medan siffrorna var märkbart högre i västra Finland.⁶⁹

Jordbrukets årliga arbetsrytm sammanflätades med andra näringars arbetsuppgifter. Bristen på arbetskraft under högsäsong kunde i någon mån lindras med hjälp av inhysingar, vilkas användning som arbetskraftsreserv enkom var knuten till det säsongbundna svedjebruket. Betydelsen av denna befolkningsgrupp torde ha varit rätt liten i det undersökta området eftersom inhysingarna i Valkeala var så få och oftast gamla. Soldatfamiljerna bildade en viktigare tillfällig arbetskraftspotential. Ryttare och soldater kunde göra dagsverken eller medverka vid tjärbränning och deras makar kunde valla boskap.⁷⁰ Bristen på arbetskraft kunde även underlättas genom internt samarbete inom lokalsamfundet, genom gemensamt "talkoarbete", bolagsvedjebbruk och gemensam tjärbränning. I sista hand kvarstod endast en ökning av arbetsintensiteten genom en flexibel arbetsfördelning som kompensation för bristande arbetskraft. Det verkar som om detta skedde främst genom att man ökade kvinnornas arbetsbörda.⁷¹

Det faktum, att största delen av tjänstehjonen tjänade i familjer som var större än kärnfamiljen, stöder tanken, att bruket av tjänstefolk och bolagsmän ofta inte var direkt beroende av brist på arbetskraft. Ett utnyttjande i större skala av de för matlaget tillgängliga naturresurserna kunde vara orsaken

⁶⁸ I mantalslängden kunde en måg eller brorsson antecknas som dräng. T.ex. år 1712 antecknades husbondens brorsson som dräng vid Sahanens rusthåll i Kuivala by (RA 8724a:1231v). Släktskapsbanden framkommer vanligen inte i stickprovsundersökningen p.g.a. yrkesbenämningarna, men de klarnar antingen genom en längdanalys eller genom domböckerna. Angående släktskapet mellan tjänstefolk och husfolk i den åländska och åboländska skärgården, se *Moring*, s. 58.

⁶⁹ *Nygård*, s. 57.

⁷⁰ Elimäki och Valkeala ting 26–28.7.1693, Kymmenegård och Lappee KO a 4:763, RA. *Jari Niemelä, Tuntematon ruotosotilas. Ruotsinajan lopun ruotuarmeijan miehistön sosiaalinen ja taloudellinen asema Satakunnassa*. Hist. Turk. 157 (Hämeenlinna 1990), s. 129. *Juttikala, Väestö ja yhteiskunta*, s. 242.

⁷¹ T.ex. under krigstid, då männen upptogs i arméns tjänst, ökade kvinnornas ansvar för gårdens skötsel ytterligare.

till ökningen av arbetskraften och sålunda en ökad möjlighet till binäringar.⁷² Systemet med tjänstehjon och bolagsmän kan även vid 1600-talets sista årtionden ha fungerat som ett medel att utjämna den överbefolkning som förekom i vissa matlag.⁷³ En dylik utjämning torde ha idkats mellan hushåll som stod i släktskapsförhållande till varandra. De många släktskapsbanden mellan tjänstefolk, bolagsmän och värdfolk tyder på detta.⁷⁴

Historiker har varit enhälliga om att förmögenhet korrelerar med stora hushåll.⁷⁵ Detta tyckts stämma även i Valkeala, där de största och mest komplicerade hushållen och familjerna vanligen utgjorde rusthållen. Storleken på gårdens skattetal stod ofta i proportion till familjens storlek. År 1694 var t.ex. 70% av de familjer som bodde på gårdar bestående av ett fjärdedelsmantal eller mer storfamiljer, medan antalet storfamiljer på åttondedelsmantal eller mindre gårdar var endast ca 45%. Familjer som var mindre än medeltalet finns å ena sidan i torparområdena i Oravala och Valkeala och å andra sidan i de perifera och till naturresurserna begränsade svedjebruksbyarna: Kinansaari, Kääpäälä, Parola och Rautjärvi.

De hushåll som var större än medeltalet idkade också mera boskapskötsel och binäringar. Ju folkrikare hushåll, desto större boskapshjord.⁷⁶ Sambandet mellan ett stort hushåll och idkande av binäringar stöds av det faktum att handeln år 1638 bedrevs av medlemmar från de hushåll som var större än medeltalet.⁷⁷ På basis av rättsfall gällande tjärbränning var även de hushåll som tillverkade tjära större än genomsnittshushållen.

⁷² Bl.a. de många rättsfallen angående tjärbränning i Valkeala tyder på att den tillfälliga arbetskraften användes vid tjärtillverkningen. Se t.ex. Elimäki ock Valkeala ting 26–28.7.1693, Kymmenegård och Lappesi KO a 4:763, RA.

⁷³ Bl.a. det, att två bröder med familj samtidigt flyttade från Mattila gård i Ruotsula by till Kouvola by, tyder på att det i vissa hushåll under de sista årtiondena av 1600-talet fanns för mycket folk i förhållande till resurserna.

⁷⁴ Jfr *W i l m i, Isäntäväet ja palkollisten pito*, s. 295–296. *S u n e Å k e r m a n*, 'Ett ekosystem och dess förvandling. Storfamilj och storhushåll vid övergången mellan medeltid och nyare tid i två norrländska ådalar', *Ålvdal i norr. Människor och resurser i Luledale 1300–1800*. Red. Sune Åkerman & Kjell Lundholm. Acta Universitatis Umensis. Umeå Studies in the Humanities 91 (Luleå 1990), s. 15–16.

⁷⁵ T.ex. *L u t z B e r k n e r* 1972, s. 408. *M i t t e r a u e r & S i e d e r* 1983, s. 31. *V o i o n m a a*, s. 46. *W a r i s, Perhe työyhteisönä*, s. 217–218.

⁷⁶ Jfr t.ex. boskaps- och utsädeslängderna för år 1638 RA 8556:269–270, 569–574.

⁷⁷ Enligt förteckningen över den lilla tullen i Viborg år 1638 var medelstorleken på bondehushåll som sålde sina produkter 3,9 personer, medan medelstorleken för alla hushåll var 3,2.

Växte familjen genom svedjebruket?

Nils-Erik Villstrand menar att 1600-talsbondens främsta strävan var att maximera tryggheten.⁷⁸ De hushåll som kunde anpassa sig till de rådande omständigheterna klarade sig bäst under detta förändringarnas tidevarv. Storfamiljen var en mekanism som stärkte överlevnaden, eftersom den var cykliskt mera mångfacetterad och mera föränderlig än kärnfamiljen och den utvidgade familjen. Sålunda garanterades den behövliga arbetskraften, som fungerade som ett skydd mot missväxt och befolkningsminskning.⁷⁹ Storfamiljens betydelse för att dämpa inverkan av missväxt märks av att de områden i Valkeala där storfamiljerna i medeltal dominerade klarade sig bättre under de stora missväxtåren.

I tidigare forskning har man förklarat de östfinländska storfamiljernas anknytning till svedjebruket med det stora behovet av arbetskraft som denna odlingsform kräver. De förändringar som skedde inom matlagen och familjerna i Valkeala motsvarar dock inte helt denna uppfattning. Förutom svedjebruket band både boskapsskötseln och binäringarna (t.ex. tjärbränning) arbetskraft. Svedjebrukets inverkan på familjestorleken har varit betydande, men en bättre förklaring till de förändrade hushållstyperna är dock den mångfacetterade näringsstrukturen med många binärningar, som ökade familjestorleken i området.⁸⁰ Binäringarna ökade arbetsintensiteten, och eftersom de ofta krävde stora arbetsinsatser under hela året växte familjerna i omfång.⁸¹ Förhållandet mellan näringarna och arbetskraften var dock inte helt fristående; försörjningsformerna var också beroende av de gränser som sattes av såväl naturen som av den tekniska utvecklingen. Man kan alltså se ett inflytande av såväl naturresurser och ekonomiska faktorer som av kulturella och institutionella faktorer.

Det är klart att familjetyperna har varierat i Finland under den förindustri-

Finska Kameralia, Tullräkenskaper Viborg 1638, vol 84:2, SRA. Man skall dock inte överbetona betydelsen av varuhandel för helhetsekonomi, eftersom man på 1600-talet fortfarande rätt långt levde i en ekonomi baserad på självhushållning, vilket innebar att överskottsproduktionen oftast var ringa och varuutbytet sålunda en liten del av näringslivets helhetsproduktion.

⁷⁸ Villstrand, s. 237.

⁷⁹ Jfr Antero Heikkinen, *Kirveskansan elämä. Ihmiskohtaloita Kuhmon erämaissa 1800-luvun alussa* (Juva 1988), s. 59.

⁸⁰ Beatrice Moring har kommit fram till en liknande förklaringsmodell för Åland, se Moring, s. 59–60.

⁸¹ Jfr G a u n t, *Familj, hushåll och arbetsintensitet*, s. 57–58.

ella perioden. I västra Finland bodde man vanligen i kärnfamiljer, medan de bredare familjehelheterna koncentreras till östra Finland, delar av Österbotten och till Ålands och Åbolands skärgård. Slutsatserna angående Valkeala, som utgör en geografisk, ekonomisk och kulturell gränstrakt, kan dock inte generaliseras till att gälla hela östra Finland. Det krävs mera komparativ forskning för att utröna familjestrukturens koppling till såväl naturförhållanden som ekonomiska och kulturella faktorer. Till exempel ett granskningsätt som skulle ta i betraktande hela näringslivet skulle öppna olika infallsvinklar och möjligen även andra förklaringsmodeller för den äldre östfinländska familjeinstitutionen.

Den orena mjölken och det smutsiga fähuset – om skam och arbetets kön

ANN-CATRIN ÖSTMAN

Där stod korna. Per såg att de stod vid Åsnes sida och var bekanta med henne. Per såg på Åsne, såg att hon hade vuxit och blivit annorlunda /... / Hon skulle gå i huset där och så skulle hon mjölka stora, varma djur. Per såg det i en skarp blick. Såg henne mjölka stora varma djur.¹

I dagboksnoteringar från den 4 mars 1992 skriver Ester, 71 år gammal, om sina göromål under en vardag som pensionär, hon avslutar med en kommentar som kan ses som en sorgsen suck:

Så här såg denna dag ut. Ladugårdsarbetet för mig är slut sen 25 oktober 1991 vilket jag saknar, det är som man inte är värd nånting sen djuren är borta.²

Under efterkrigstiden har många av kvinnors arbetsuppgifter inom jordbruket försvunnit eller övertagits av män. Men i fähusen finns fortfarande plats och arbete för kvinnor.

Denna artikeln bygger på ett föredrag vid seminariet "Suomalainen lika ja halpa" i Joensuu 1995.

¹ Tarjei Vesaas i romanen *Det stora spelet* (Stockholm 1949), s. 162–163. Hilde Sandvik har gjort mig uppmärksam på den här romanen och dess sammankoppling av sexualitet och kvinnoarbete. Romanen är självbiografisk. De norska citaten kan försvaras med att barriärerna kring mjölken har varit starka i hela Norden.

² Dagboken skrevs i samband med projektet "Landsbygds kvinna i öst och väst". Ungefär 150 österbottniska kvinnor berättade om en utvald marsdag. Samtidigt skrev ungefär 100 kvinnor om kvinnors liv och arbete på den österbottniska landsbygden under mellan- och efterkrigstid. Samlingen, som citeras i artikeln, benämns i fortsättningen LÖV.

Så småningom föll kvinnans arbete ute på åkern bort, men vi som har kor har nog fortfarande mycket arbete för kvinnan. [...] Jag arbetar fortfarande i fähuset varje dag och vi bor fortfarande här i samma gård tillsammans med vår son, som fortfarande behöver vår hjälp. Jag får hoppas att en ny och ung kvinna kommer att överta mina uppgifter en gång.³

Det här är några exempel på det något speciella förhållande som rått mellan kvinnor och kor. Äldre kvinnor berättar ofta med stolthet om ett väl utfört arbete i fähuset och om favoritkor. Fähuset kunde också vara en tillflyktsort, ett utrymme där flickor – skyddade från faderns blickar – kunde göra förbjudna saker, som att läsa eller handarbeta på en söndag, eller söka tröst och gråta. Ur kvinnors perspektiv ter sig bilden av fähuset ofta ljus,⁴ trots att många kvinnor berättar om ett tungt arbete.

I många beskrivningar av det förflutna framstår sambandet mellan kvinnor, kor och fähus så självklart att det inte behöver förklaras – det tillhörde lokalsamhällets doxa, dess givna sanningar, och vardagens självklarheter. Inte heller männens frånvaro i fähusen behövde förklaras; ”på den tiden fanns knappast någon karl som deltog i ladugårdsarbetet som betraktades som kvinnogöra” skriver en österbottnisk landsbygds kvinna som har deltagit i ett livshistorieprojekt om mellankrigstiden. Andra framhåller att det på den tiden var skamfullt för en man att mjölka. Det här noteras av förhållandevis unga skribenter, födda under mellankrigstiden eller under krigstiden.⁵

Det dröjde ända in i efterkrigstid innan österbottniska män i större omfattning började arbeta i fähusen – innan män berörde mjölken. Redan under 1880-talet ökade mjölkens betydelse för agrara näringar; fähuset bidrog i en stor utsträckning till gårdarnas kommersialisering. Mjölkhanteringen moderniserades, arbetsrutinerna förändrades och fähuset drogs in i en omfattande organisering under det tidiga 1900-talet. Andelsmejerier och kontrollföreningar var arenor för män, offentligheter för ”byamännen”. Men det vardagliga arbetet kring mjölken uppvisade en påfallande tröghet, det byggde på en långlivad föreställning. Mjölken berördes nästan uteslutande av kvinnor.

Mjolk och arbetsdelningens asymmetri

Delningen av arbetet i jordbruket var klar på en normativ nivå. Det fanns uttalade normer som delade upp arbetet i kvinnligt och manligt och som förde-

³ LÖV, Je 1933.

⁴ En tolkning av kreatursskötseln med betoning på de positiva banden mellan kvinnor och kor finns exv. i *Annika Österman*, 'Kvinnor och kor', *Fataburen* 1986, s. 65–76.

⁵ Utgående från LÖV-materialet.

lade arbetet mellan kvinnor och män. Det vardagliga arbetet var ofta könsintegrerat, men de gränser som strukturerar arbetet har i praktiken varit lätta att överskrida för kvinnor.⁶ Medan män mera sällan var i kvinnoarbete, utförde kvinnor ofta manligt könskodat arbete.⁷ Det här ensidiga gränsöverskridandet framhålls ofta som ett framträdande drag i agrara könsarbetsdelningar.

En av arbetets striktaste barriärer gick kring mjölken. Gränserna kring arbetet i fähuset överskreds sällan. Det här är ett drag som har varit märkbart i hela Norden.⁸ Orsaken till att kvinnor långt oftare än män överskrider arbetets barriärer förblir ofta odiskuterad av exempelvis de historiker som behandlat problematiken inom en nordisk kontext. Den norska etnologen Brit Berggreen's doktorsavhandling behandlar överskridande av könsrollsgränser i norska agrarsamhällen under tiden 1850–1920. Hon undviker frågan varför det i huvudsak var kvinnor som överskred arbetets gränser, men visar att män utförde kvinnoarbete i det fördolda. Varför måste detta arbete då döljas? För finlandssvenskt vidkommande hävdar Ragna Ahlbäck att manliga informanter ofta beskrivit fähuset med nedvärderande ord, men att de antagligen ändå kunnat utföra detta arbete – i nödfall. Även den svenska etnologen Inger Lövkrona tangerar problematiken, hon menar att arbetsdelningen i 1800-talets svenska agrarsamhälle upprätthölls genom att kvinnliga arbeten sexualiserades.⁹

⁶ I en studie av norska bondekulturer särskiljer etnologen Brit Berggreen norm och praxis med hjälp av begreppen idealmönster och realmönster. "Faktisk adferd" bildar realmönstret, medan det normativa – handlingsföreskrifter – uttrycks i ett idealmönster. Brit Berggreen, *Idealmonstre och realmönstre: Kryssning av kjønnsrollegrensene i norsk bondekultur ca. 1850–1920* (Oslo 1990), s. 47–49, 53–77.

⁷ Med "kvinnoarbete" avser jag det arbete som på en normativ nivå ansågs vara kvinnors, med begreppet "kvinnors arbete" avses ett konkret, utfört arbete – som inte sällan innefattade arbete som ansågs vara manligt. Med normativ könsarbetsdelning avser jag den övergripande tanken om en uppdelning av arbetet i kvinnligt och manligt. Med könskodning av arbetet, eller könskodat arbete, syftar jag på olika arbetsuppgifters innebörder och sammankoppling med kvinnligt eller manligt.

⁸ För exempel på nordiska studier som behandlar mjölkarbete och kvinnlighet se Birgitte Possing, 'Arbejdsdeling, kvinder og patriarkalsk tradition på landet i det 19. århundrede', *Årbog for arbejderbevægelsens historie* (København 1982), s. 111–143. Liv Emma Thorsen, 'Work and Gender. The Sexual Division of labour and farmers attitudes to labour in central Norway, 1920–1980', *Ethnologia Europæ* 1986, s. 137–148 och *Det fleksible kjønn. Mentalitetsendringer i tre generasjoner bondekvinne 1920–1985* (Oslo 1993). Lena Sommes-tad, *Från mejerska till mejerist. En studie av mejeriyrkets maskuliniseringsprocess* (Lund 1992).

⁹ Berggreen, s. 235–236. Se även Possing, Ragna Ahlbäck, *Bonden i svenska*

Ivar Villmans fähus i Purmo, "Abrams föuse", byggdes i slutet på 1800-talet. Bilden är tagen på 1940-talet. (Lillby Bildarkiv)

En diskussion kring mjölkarbetet kan ge ytterligare förståelse för könsdelningen av arbete. Könsarbetsdelningens asymmetri kan relateras till skillnader i hur man värderade kvinnoarbete och mansarbete. Kvinnoarbetet tillskrevs vanligen ett lägre värde än det arbete som bar manliga konnotationer. Ett nedvärderande sätt att omtala fähuset förekommer och omtalas i texter från 1800-talet och i äldre folklig muntlig tradition. Man har exempelvis påtalat att fähuset inte ansågs vara värdefullt, att hästen gavs ett större värde än korna och att allmogen hellre åt spannmål än mjölkprodukter.¹⁰ Men det finns också andra tolkingsmöjligheter; jag menar att en förståelse för den skeva gränsen även ligger i ett samband mellan synen på kvinnokroppen och

Finland. Teori och praktik inom åkerbruk och boskapskötsel, SLS Folkdivsstudier XIV (Helsingfors 1983), s. 368–371. Inger Lövkrona, 'Suktande pigor och finurliga drängar. Erotisk folklore och konstruktionen av kön i det förindustriella Sverige', Britta Lundgren & al (red.), *Åtskilja och förena. Etnologisk forskning om betydelser av kön* (Stockholm 1996), s. 152.

¹⁰ Ahlbäck, s. 343, 350–360, 368–371. Arvo Soinin, *Vanha maataloutemme*, *Historiallisia Tutkimuksia* 96 (Helsinki 1974), s. 245. För en diskussion om värdering av mjölkarbete och arbetets hierarkisering se Ann-Catrin Östman, 'Den betydelsefulla och betydelsefyllda mjölken. Om ett möte mellan kön, arbete och modernisering', Kirsti Niskanen (red.), *Föreställningar om kön. Ett genusperspektiv på jordbrukets modernisering*, Stockholm Studies in Economic History 31 (Stockholm 1998), s. 112–114.

kvinnorbetet. Vilka föreställningar legitimerar sambandet mellan kvinnor och kor? Och vari låg mjölkens fränstötande kraft? Och varför var arbetet skamfullt för män? När män utförde kvinnoarbete bar såväl kvinnor som män skammen. Varför är just männens möte med kvinnoarbetet behäftat med skamkänslor – och inte kvinnornas möte med mansarbete?

Mitt övergripande syfte är att diskutera betydelsen av kön i ett agrart samhälle. Min undersökningsperiod, det sena 1800-talet och det tidiga 1900-talet, omspannar ett brytningsskede; jag studerar arbete i ett österbottniskt agrarsamhälle som befinner sig mellan tradition och modernitet. De teoretiska förståelser som presenterats av Joan Scott och Yvonne Hirdman utgör ofta utgångspunkten för historiska studier av kön. Makt och skillnad – eller hierarkisering och differentiering – ingår som viktiga beståndsdelar i den analytiska förståelsen av kön. Både Hirdman och Scott ger (men på olika sätt) könet en stor tyngd som förståelsekategori. Dessa teoretiska könsbegrepp har dock ofta kopplats till modernitet. Könrelationer har historiserats: många framhåller att betydelsen av ett könssystem, den roll kön spelar i ett samhälle, varierar.¹¹

Kvinnohistorisk forskning har visat att kön är en instabil kategori, föreställningar kring kvinnlighet och manlighet är historiskt och kulturellt specifika. Vad berättar arbetsdelningen om synen på kvinnlighet och manlighet i ett agrart samhälle? Arbetsrelationerna var betydelsefyllda: agerandet bär upp en tyst kunskap och visar på oartikulerade, outtalade samband mellan kvinnor och fåhus. Det mönster, som vardagens delning av arbetet bildar, blottlägger underliggande mentala strukturer eller, om vi så vill, en övergripande symbolik. I arbetet kring mjölken fanns en klar gränsdragning, och de innebörder som denna skillnad gavs tolkas här som en sammankoppling mellan kvinnoarbete, föreställningar om sexualitet, kroppslighet och skam.¹²

¹¹ För en diskussion kring olika förståelser av begreppet kön ur ett kvinnohistoriskt perspektiv, se exv. Gro Hagemann, 'Postmodernismen en användbar men opålitlig bundsförvant', *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* 1994, s. 19–33. Joy Parr, 'Gender History and Historical Practice', *The Canadian Historical Review* 1995, s. 334–376.

¹² Begreppen sexualitet och kroppslighet används heuristiskt. Begreppet kroppslighet betecknar här de innebörder som kroppar ges. Kroppen kan ses som en skärningspunkt mellan materiella och symboliska krafter, som ett utrymme för den förkroppsligade och betydelsefyllda kvinnligheten. Marianne Liljeström, 'Om den heterorelaterade verkligheten och kvinnors liv', Anna G. Jonasdottir, Gunnela Björk (red.), *Teorier om patriarkatet. Betydelser, begränsningar och utvecklingslinjer*, Kvinnovetenskapligt forums skriftserie 2 (Örebro 1994), s. 109–110.

Material

De empiriska exempel som diskuteras här har hämtats från beskrivningar av svenskösterbottniskt jordbruk. Tolkningen görs främst utgående från äldre föreställningar eller talesätt om arbete som nedtecknats i norra svenska Österbotten, men det källmaterial som läses är disparat med avseende på såväl ålder som form och genre. Huvudparten av de använda folkminnesuppteckningarna är insamlade under förra hälften av 1900-talet. Därtill används nyare frågelistmaterial, från 1970-tal och 1980-tal, och ett livshistoriematerial som skrivits under början av 1990-talet. Den förstnämnda materialtypen har skapats av olika typer av insamlare som verkade i bygderna.¹³ Det här folkloristiska materialet har således inte bevarats i de ursprungliga berättarnas form. De tidigaste insamlarna av folklore var ofta män, men i det här fallet har ett flertal insamlingar gjorda av kvinnor under mellankrigstiden använts.¹⁴ Motiv och uppteckningsort har styrts valet av stoff – jag har gått igenom samlingar som berör jordbruksarbete, främst boskapsskötsel och åkerbruk, som har nedtecknats i norra svenska Österbotten. En del av detta material har sammanställts i en tryckt version i samlingsverket *Finlands svenska folkdiktning (FSF)*. Den här utgåvan anses inte vara brukbar eftersom materialet genomgått redigering. Materialet har således skapats av en utomstående nedtecknare och redigerats av ytterligare en.¹⁵

Mitt material möjliggör inget specifikt perspektiv, och det berättar inte om arbetet ur kvinnors synvinkel. Om denna tradition (berättarens kön oaktat) var manlig, är en problematik som förbigås i det här sammanhang;¹⁶ syftet

¹³ Ulrika Wolf-Knuts delar insamlarna, eller upptecknarna, i tre kategorier: bygdeinsamlare (exv. folkskolläraren Erik Finne i Purmo), olika insamlande sällskaps stipendiater (exv. studenter), ”kompetenta” insamlare (med exv. universitetsexamen). ULRICA WOLF-KNUTS, *Människan och djävulen: en studie kring form, motiv och funktion i folklig tradition* (Åbo 1991), s. 27–28.

¹⁴ År 1925 gjorde exempelvis Vivi Peters en insamling om mat, slakt, sådd och talkon i Esse och i Karlebytrakten. Under åren 1928 till 1934 reste ERLA LUND som stipendiatinsamlare runt i svenska Österbotten, hon samlade material under rubrikerna ”Dagligt liv” och ”Folketro och folkseder”, en stor del av detta material berör olika typer av arbete. Erla Lund har dokumenterat sitt samlingsarbete i *Österbottensk Bilderbok* (Helsingfors 1943). Boken är utgiven under namnet Erla Hovilainen.

¹⁵ WOLF-KNUTS, s. 17. Jag har dock kompletterat genomgången av originaluppteckningarna i Svenska Litteratursällskapets arkiv (SLS) med hänvisningar till detta samlingsverk.

¹⁶ För diskussion se LÖVKRONA, s. 156–158. SATU APO, ’Ex cunni väki tulevi’, *Nais-tutkimus/Kvinnoforskning* 1993, s. 3–5, 12–13.

Anna Lassfolk från Purmo mjölkar korna på Finnabba, Lassfolkgårdens fäbodställe. Foto från 1930-talet. (Lillby Bildarkiv)

är att ge en beskrivning av folklig tradition kring kvinnoarbete samt att studera i vilka sammanhang arbetet omtalas. Den tidigt insamlade folkloren medger ingen analys av hur ofta förekommande ett specifikt talesätt var. De här nedteckningarna är också svåra att förankra i tid. Men trots att de är nedtecknade på 1900-talet torde de berätta om något äldre synsätt.

Jordbruket i norra svenska Österbotten var vid den här tiden mera småbrukarpräglat än på andra håll i landet. Brukningsdelarna var relativt små, och avkastningen från gårdarna var förhållandevis liten. Under slutet på 1800-talet och början av 1900-talet var smörets och mjölkens betydelse för gårdarnas ekonomi större än tidigare. Det var främst genom mjölkhushållningen som jordbruket knöt fastare relationer till en marknad – jordbruket kommersialiserades genom mjölken.¹⁷

¹⁷ Nils Westermarck, *Svenska Österbottens jordbruk och befolkningsförhållanden i socioekonomisk belysning* (Helsingfors 1945). *Lantbruket i Svenska Österbotten* (Vasa 1955). Matti Peltonen *Talolliset ja torpparit. Vuosisadan vaihteen maatalouskysmys Suomessa*, *Historiallisia Tutkimuksia* 164 (Helsinki 1992).

Mjölakens innebörder – och kvinnlighetens?

Då var det något annat med de långa strilarna råmjölk ner i bytan. Och mor satt inne vid spisen med lillen i en hand och stekpannan i den andra – och själv var hon full av mjölk som rann över då lillen diade. Nu var inte mor sådan som hon varit då. /.../ Nu var det moster – Hela sommaren hade hon sin blomning.¹⁸

Den svenska etnologen Inger Lövkrona har visat att många gåtor och talesätt kring kvinnoarbete i 1800-talets Sverige kopplades till sexualitet eller erotik. Lövkrona hävdar vidare att mycket färre erotiska gåtor handlar om mansarbete – ett stort antal av de gåtor som kan tolkas tvetydigt rör kvinnoarbete.¹⁹ I material upptecknat i svenska Österbotten under förra hälften av 1900-talet finns exempel som stöder tanken på sammankopplingar mellan kvinnoarbete och kvinnors kroppslighet.

Det förefaller som om kvinnors arbete kring mjölken, mjölkning och mjölkbearbetning skulle ha förknippats med kvinnors sexualitet, och därigenom ha varit nära sammankopplat med föreställningar om kvinnlighet. Sambandet mellan mjölkning av kor och modersmjölk är uppenbart, men det finns flera. En del av de många olika knep som fanns för att förbättra smör- och mjölklycka har direkta anknytningar till kvinnokroppen; dessa metoder har kanske inte brukats, men de har åtminstone omtalats. Kornas hälsotillstånd kunde utgöra ett problem. Det var inte alltid lätt att förstå varför en ko mjölkade dåligt eller mådde illa. En mängd olika mer eller mindre magiska medel för att åtgärda detta omnämns – och i en del av dessa trolldomsföreställningar tillskrevs kvinnors kroppar eller kroppsvätskor en förmåga att bota sjukdom eller skydda från det onda.

Om en ko var i dåligt skick trodde man att hon hade "dryvft", hon längtade tillbaka till sitt gamla ställe. Den åkomman kunde botas eller förebyggas på flera sätt: "Då man köpt en ko bör man kläda av sig underkjolen och stryka kon över ryggen med den", "... taga sitt vänstra strumpeband och leda kon över det", "... giva den en bröstbeta med tri stränor ur brysti om man har ett dibarn", ge kon ett bröd "i vilket man bakat 3–4 blygdhår."²⁰ Olika kropps-

¹⁸ Vesaas, s. 108.

¹⁹ Inger Lövkrona, "Då river å ravlar unner kvinnornas navlar." Om gåtor och erotik i bondesamhället, Jonas Frykman & Orvar Löfgren (red.), *Svenska vanor och ovanor* (Stockholm 1991), s. 277–279.

²⁰ Det finns många likande exempel. Dessa talesätt har bl.a. nedtecknats i Pedersöre, Ter-

vätskor kunde också bota den här sjukan. Ett knep var att låta kon dricka vattnen i vilket man blött en ogift kvinnas orena kläder eller ge den mjölk blandat med kvinnoblod. Alternativt kunde svett från den vänstra armen hjälpa mot "dryyft", medan den egna avföringen skrämde bort maran. När fåren fördes ut på vårarna skulle de helst gå under värdinnans kjol – då var man säker på att de skulle komma tillbaka.²¹ Saltad välling som burits vid barmen kunde hindra korna från att rymma.²²

I det kanske mest prestigefyllda mera manligt präglade arbetet, såningsarbetet, fick man hjälp uppifrån: "Ibland ber man Gud välsigna växten, medan man sår"; "På rikvasten fick man ej ha stake, ty man hade tid att böja sig för gudslånet".²³ Säden betraktades som ett lån av Gud, medan det var de onda makterna som skulle motverkas eller blidkas vid smörkärning. Vid detta arbete hjälpte det jordiska och det nakna. Ett sätt att förbättra smörlyckan var att dra kärnan tre gånger genom bänken i avträdet. Smörningen kunde också förbättras om kärnan placerades på spillningshopen eller hos svinen.²⁴

"Den begränsade lyckan" har lanserats som ett begrepp för att beskriva synen på utkomst och arbete i agrara samhällen; det har spelat en central roll vid tolkningen av hur man i bondesamhällen sett på arbetet, skörden och arbetets resultat. Lyckan var begränsad – den skulle delas mellan de människor som bodde i byn.²⁵ I detta österbottniska material är maran det väsen som kunde flytta smörlyckan från värdinna till värdinna, från fähus till fähus. I detta nollsumme-spel om en begränsad tillgång kunde kvinnor utnyttja sin kropp. Om smörlyckan vände kunde värdinnan – enligt talesättet – förbättra resultatet genom att springa med "tyriln", smörkärnans stång, mellan benen eller så "klädde gummorna sig splitnakna och svepte ett lakan över sig, varpå de med lakanet släpande i gräset gingo ett slag över vars och ens ren, så att dammet samlades i lakanet. Därefter vreds lakanet ur och daggen gavs åt

järv och Nedervetil. Flera av de här utsagorna förmedlades till Erla Lund år 1928 av den då 88-åriga Kajas Ann i Terjärv. SLS 506, s. 61–69; SLS 521, s. 332, 340, 352; SLS 531, s. 177, 369.

²¹ SLS 506, s. 61–68; SLS 521, s. 352.

²² SLS 506, s. 58.

²³ SLS 521, s. 315. Från Erla Lunds dokumentation i Pedersöre 1930. FSF VII 3, s. 205.

²⁴ SLS 531, s. 445. FSF VII 3, s. 203–205.

²⁵ Se exv. A p o, s. 8. I den ursprungliga versionen av den här tesen, lanserad av G e o r g e F o s t e r, ges lyckan ett stabilt innehåll; O r v a r L ö f g r e n har hävdats att man har förstått lyckobegreppet på ett relativt sätt i nordiska samhällen. Jfr L i n d a O j a, 'Kvinnligt, manligt, magiskt. Genusperspektiv på folklig magi i 1600- och 1700-talets Sverige', *Kyrkohistorisk Årsskrift* 1994, s. 44–55.

kreaturen för att man skulle få smörlycka.” Om en främmande person fanns i fåhuset kunde något gå på tok med kalvningen, då kunde man vända olyckan genom säga ”fittan på mun”. ”Då Dahlback Fia kärnade, klädde hon sig splitt naken och band linnen om sin kärna.”²⁶

I det här fallet tillskrevs kvinnors nakenhet magiska krafter och förmåga att förbättra arbetslyckan. Horaktiga kvinnor ansågs ha bättre smörlycka, vilket den svenske etnologen *Jonas Frykman* har visat på basis av bl.a. österbottniskt material. Folkminnesuppteckningar från norra svenska Österbotten ger antydningar om att smörkärning under 1800-talet har förknippats med kvinnors sexualitet; en historia från Kronoby berättar exempelvis om en lösaktig kvinna som ansågs ha bättre smörlycka än andra kvinnor.²⁷ En gammal kvinna, en gammal kvinnokropp, kunde ha motsatt verkan på utgången av smörarbetet. En man född i början av seklet berättar om smörtillverkningen i en gammal kärna som hans far hade tillverkat på 1870-talet: ”... med den bearbetade man en gräddskvätt i timmar ibland särskildt om någon gammal gumma varit inne och förstört smörlyckan.”²⁸

Alla gårdens kvinnor kunde gå i fåhuset, men smörkärningen var något som enligt österbottniska folkminnesuppteckningar ansågs vara den gifta kvinnans, värdinnans, arbete. Den danska historikern *Birgitte Possing* har sammankopplat arbetsfördelningen mellan kvinnor med olikartade uppfattningar om kvinnlighetens olika stadier: delningen av mjölkarbetet sammankopplas med kvinnors livslopp. Mjölkarbetet betraktas av henne inte enbart som ett tidskrävande arbete, utan även som en syssla laddad med magiska och sexuella symboler. Utgående från sitt danska material visar hon att mjölkningen nästan uteslutande utfördes av kvinnor, väldigt ofta av ogifta pigor. Det var dock i det fallet den gifta kvinnans uppgift att skumma grädden av mjölken. *Possing* tolkar detta som den gifta kvinnans privilegium och åliggande, det var främst hon som fick grädden att flöda. Kärning utfördes av såväl pigor som värdinnor och döttrar, och sommartid när mjölkstillgången var stor kunde även män – ofta unga pojkar – hjälpa till med kärningen. *Possing* visar dock hur erotiskt laddade historier om smörkärning nästan uteslutande handlar om kvinnor. Själva arbetsprocessen kan förliknas vid sexualitet; en horaktig kvinna hade god smörtur – hon producerade mycket smör.²⁹

²⁶ SLS 506, s. 63; FSF VII 3. s. 217; SLS 531, s. 439.

²⁷ *Jonas Frykman, Horan i bondesambället* (Lund 1977), s. 94–95.

²⁸ KIVÅ 3078:2 1907 (Kivå, vid Etnologiska institutionen, Åbo Akademi).

²⁹ *Possing*, s. 117–122.

Utgående från det österbottniska materialet kan en något annorlunda tolkning göras om idealfördelningen av arbetet mellan kvinnor; här var mjölkningsarbetet inte lika klart kopplat till pigor. I talesätten om mjölkningen kopplas även värdinnorna till fähusarbetet – detta var ett pigarbete på så sätt att pigor, om sådana fanns, väldigt ofta gick i fähuset. Men Ragna Ahlbäck skriver att det på 1800-talet var en hederssak för en husmor att kunna visa upp en prydlig ladugård och att få fodret att räcka vintern ut.³⁰ Kärningen förefaller också att ha varit ett område som åtminstone på en idealnivå tillskrevs "värdinnan" eller "husmor" – den gifta kvinnan. En likhet med Possings tolkning ligger således i att kvinnoarbetet kan kopplas till kvinnors olika åldrar och antagligen också till uppfattningar om kvinnlighet och sexualitet.

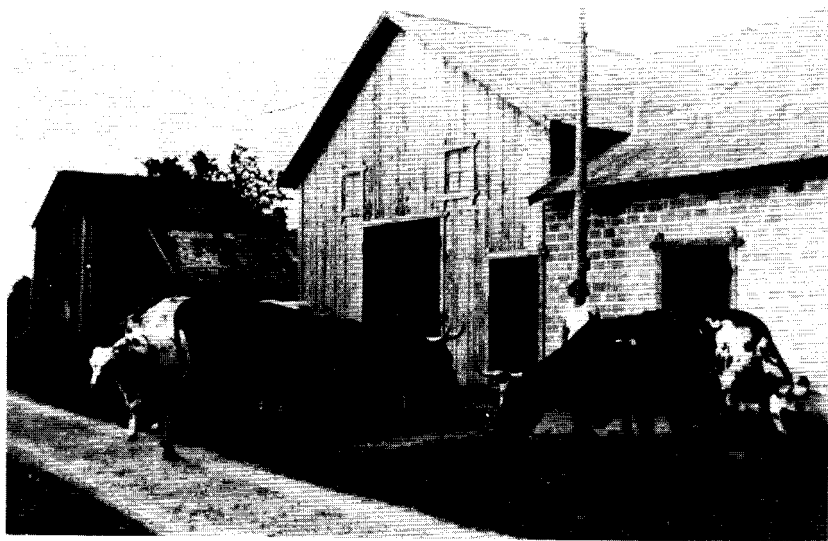
Det är många informanter som poängterar att just husmor kärnade, en orsak till detta är tvivelsutan att det här arbetet under 1900-talet ansågs vara en betydelsefull del av kosthållsarbetet och att arbetet krävde en erfaren kvinnas skicklighet. Det är troligt att inte enbart erfarenhet och skicklighet, utan även kvinnokroppen och dess innebörder fick förklara arbetets utgång. Under äldre tider kunde kvinnors sexualitet och kroppslighet få förklara orsaken till en varierande smörlycka.

Också historier om vigselringars magi vid boskapsskötsel kan visa att det här arbetsfältet sammankopplades med den gifta kvinnan. "Då skogen håller kon, bör man lägga bodnyckeln och vigselringen i båset", "då man önskar sig rikligt med mjölk och smör, tager man en vigselring och mjölkar en ko, som burit och har rikligt med mjölk, samt mjölkar denna och låter mjölken rinna genom vigselringen i stävan. Mjölken gives sedan åt de övriga korna." Vissa fähusarbeten skulle uttryckligen utföras av värdinnan: "värdinnan skulle själv mjölka kon första målet efter kalvningen."³¹

Kan folkliga uppfattningar – som främst kanske skall ses som tillspetsade exempel – kring arbete sägas peka på en sammankoppling mellan kvinnoarbete, kroppslighet och sexualitet? Det här är en tanke som vid sidan av Possing och Lövkrona också tangerats av den svenska historikern *Lena Sommestad Yvonne Verdier* har diskuterat sambandet mellan kvinnors kroppslighet – hon använder uttrycket *biologi* – och bl.a. matberedning. *Satu Apo* ger ett liknande material den tolkningen att kvinnokroppen till

³⁰ Ahlbäck, s. 371–379.

³¹ *FSF* VII 3. s. 198; *FSF* VII 2. s. 170–171. SLS 521, s. 334 Pe. Se även SLS 513, s. 143 om boskapsskötsel och vigselring.

Selma Härmälä driver korna till fähuset efter betesgången. Fotografiet togs år 1935 av Karl Enqvist. (Lillby Bildarkiv)

skillnad från manskroppen tillskrevs övernaturliga krafter – i hennes material fanns denna kraft framförallt i kvinnors underkroppar.³²

Sambandet kan vara av enklare art: en följd av att kvinnor skötte just detta arbete. Jag menar ändå att dessa exempel visar både att kvinnokroppen tillskrevs en magisk kraft och att det fanns en sammankoppling mellan sexualitet och kvinnoarbete. Dessa företeelser utesluter inte varandra; i 1800-talets Österbotten fanns tvivelsutan sammankopplingar i synen på det som vi idag kallar kropp, magi och sexualitet.³³ Det fanns av allt att döma ett samband mellan kvinnors kroppslighet och kvinnoarbete, och det här sambandet ger en förståelse för det skeva gränsöverskridandet. Det här kvinnoarbetet – arbetet kring mjölken – blev erotiserat.

³² Possing. Sommerstad. Apo. Yvonne Verdier, *Tvätterskan, sömmerskan, kokerskan. Livet i en fransk by genom tre kvinnoyrken* (Stockholm 1981/1988).

³³ Jfr. Linda Ojas undersökning om magins könshelning under 1600-talet. Hon visar att kvinnor i högre grad än män tillskrevs förmåga till en farlig magi. Oja problematiserar inte det faktum att det även i hennes material delvis förefaller att ha varit kvinnokroppen som tillskrevs den övernaturliga kraften.

Sambandet mellan sexualitet, kroppslighet och just kvinnoarbete framstår som starkare än det mellan det manligt kodade och sexualitet. Jag har funnit många exempel på kopplingar mellan synen på kvinnokroppen och kvinnoarbete, men knappt några tecken på samband mellan det manligt kodade arbetet och manskroppen. Många av de talesätt som kan kopplas till kvinnokroppen handlar om boskapsskötsel, och jag har inte hittat tecken på motsvarande samband mellan hästen och mannen, eller mannens kropp, i uppteckningarna.³⁴ År 1917 skrev K. R o b . V . V i k m a n att "föreställningar, enligt vilka mannen ej bör befatta sig med saker och ting, vilka falla inom den kvinnliga arbetsfären" baserar sig på "den sexuella antagonismen mellan kvinnans arbete och mannen".³⁵

Männens skam och kvinnornas

En gård i Kymmene län ansågs vara så speciell att den var värd uppmärksamhet. År 1897 publicerades den här notisen i *Vasabladet* under rubriken "En gård utan Qvinnor":

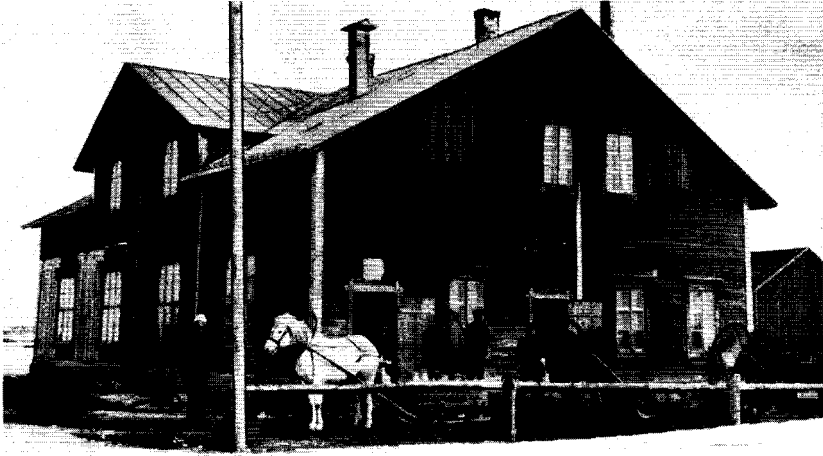
Gården skötes af två gamla och två unga pojkar. Qvinnor finnes ej alls i gården, icke ens något legohjon. Gamla Matti sköter kreaturen, hwaraf finnas 8 mjölkande kor, äfwensom kalvar, får, swin och höns, mjölkar korna, kärnar smöret, bakar, kokar, steker, twättar kläderna och spinner under nätterna garn, hwaraf de öfriga ungarlarne på lediga stunder wäfwä tyger. Gårdens arbeten går i alla händelser mycket bra.³⁶

En gammal ungarl, som antagligen befann sig ganska lågt i de manliga hierarkierna, utförde gårdens kvinnoarbete. En manlig informant född 1899 berättar utförligt om Ljussmoss-Jakop, som bodde ensam i en liten stuga i mitten av en österbottnisk by i början av seklet. Ljussmoss-Jakop hade två kor, några grisar och höns. Småpojkarne – däribland sagesmannen – brukade kasta stenar på Jakops kor, de skrattade åt hans grisar och höns, men framförallt åt hans mjölkande. Jakop mjölkade själv sina kor, men hans mjölk beskrivs

³⁴ Se exv. SLS 506 s. 56–58 och SLS 513, s. 136–138 om hästen. I dessa samlingar finns många av de refererade citaten om boskapsskötsel. De nedteckningar som visar ett samband mellan kvinnoarbete och föreställningar kring sexualitet och kvinnokroppen hör inte till de mest frekventa, men de är inte heller sällsynta. Jft. B e n g t a f K l i n t b e r g, 'Kreaturens tränad', *Fataburen* 1986, s.62–63.

³⁵ K. R o b . V . V i k m a n, 'Tabu- och orenhetsbegrepp i nordgermansk folktro om könen', *Folkloristiska och Etnologiska studier* II (Helsingfors 1917), s. 26.

³⁶ *Vasabladet* 12.1.1897.

Purmo Andelsmejeri år 1924 eller 1925. Mejeriet grundades år 1903. (Lillby Bildarkiv)

som smutsig, oren, och hans smör ville ingen köpa.³⁷ I berättelsen om Jakop möts manlighet, social stigma och oren mjölk. Han saknade en kvinna som kunde hantera mjölkens kvinnlighet, och en ogift man kunde ges ett lägre socialt värde än gifta män. Men finns här även ett samband mellan den sociala stigmatiseringen och en man som berörde mjölk? Solkar Jakop ner mjölken, blir den oren i mötet med hans manlighet? Och ger beröringen med mjölken Jakop ett socialt stigma?

En förståelse fås genom Mary Douglas' symbolteori: ordning skapas genom symboliska distinktioner och gränser. Det rena är det symboliskt avgränsade; det blandade och det tvetydiga är orent. I det här fallet möter den kvinnligt präglade mjölken en manlighet. Det som bryter mot helheten, ordningen, blir orent.³⁸ Manligheten föreföll att ta skada om mannen berörde mjölken, och kvinnligheten besokades om mannen mjölkade. Men det här ger ingen förståelse för arbetsdelningens asymmetri.

³⁷ KIVÅ 2072, man född 1899. Jfr. Österman (s. 67) som ger exempel på att man inte ville dricka mjölk som mjölkats av en man.

³⁸ Mary Douglas, *Purity and Danger. An analysis of the concepts of pollution and taboo* (1966, reprint Routledge 1996), s. 2–3, 99.

Mjolk från en ko som använts för tidelag ansågs vara skämd. I sin studie över tidelagsbrott i Sverige under 1600- och 1700-talen visar J o n a s L i l i e q u i s t att mäns besök i fähus och nära, oväntade kontakter med kor misstänkliggjordes. Under denna tid var antalet tidelagsprocesser mot män (det var nästan uteslutande män som åtalades i detta sammanhang) många, och Liliequist framhåller att de flesta processer var följden av angivelser inom lokalsamhället. Sambandet mellan män och kor var tabubelagt. Känslan av fysisk orenhet präglade många självangivelser och vittnesmål, och i överhetens – statens och kyrkans – ögon var tidelagsbrottet en mänsklig degradering. Männerna ansågs förorena sin kropp när kroppsdelar var i direktkontakt med djur eller när mannens kroppsvätskor blandades med djurens vätskor.³⁹ Det förefaller som om det var just männen som var känsliga för kontakt med djur. Det fanns också föreställningar om att män skadade mjölklyckan.

En blandning av kvinnokroppens vätskor med djurs ansågs däremot ha en magisk inverkan på kor och mjölkning. Mjolk blandad med kvinnoblod eller mjolk i vilken man blött en kvinnas orena kläder botade korna från ”dryft”, en känsla eller sjukdom som drabbade kor som bytt gård. Kvinnokroppen tillskrevs tydligen andra gränser än manskroppen. Det här kan jämföras med Satu Apos kommentar att kvinnors övernaturliga styrka i vissa fall sammankopplades med deras närhet till naturen och till djuren. I det karelska materialet har hon också funnit att fertila kvinnor beskrivits med en metafor om ett brustet kär. Detta tolkar hon mot bakgrunden att människokroppen i övrigt ofta i folklig tradition har beskrivits som ett kär med slutna gränser.⁴⁰

Männen – de hela kärnen – skulle dock inte komma i kontakt med naturen, med mjölken. Den mjolk som mjölkats av män beskrivs som oren.⁴¹

Medan kvinnors överskridande av arbetets gränser renderade dem status, var männens gränsöverskridanden stigmatiserande. I citaten om männens gränsöverskridande återkommer ordet skam. Manligheten tog skada om en man gick över gränsen och exempelvis mjölkade. Skamkänslan kan förstås mot bakgrund av det faktum att kvinnoarbetet ofta nedvärderades.

Karlarna kunde nog hjälpa till med utfordringen av djuren men mjölkningen var nog ett riktigt kvinnogöra, som ingen 'riktig karl' ville befatta sig med.⁴²

³⁹ Jonas Liliequist, *Brott, synd och straff. Tidelagsbrottet i Sverige under 1600- och 1700-talet* (Umeå 1992), s. 145–150, 161–164, 169.

⁴⁰ A p o, s. 10–11.

⁴¹ Jfr Österman o. Liliequist.

⁴² LÖV Nederpurmo Marthaförening.

Mejeriarbetet var länge kvinnors. Mejerskan Maria Höglund (till höger på bilden) och mejeripigan Julia Winqvist i Purmo Andelsmejeri år 1924. (Lillby Bildarkiv)

Om en karl lägger handen vid något, som hör till kvinnfolksgöra, så anses det vara som en skam för kvinnfolket. / ... / Om en flicka går i karlgöra, t.ex. att plöja, är det ej så stor skam för karlfolket.⁴³

Det ansågs förr under en mans värdighet om han deltog i hushållsarbetet, och var det när man som dammade mattor eller något annat så då tyckte grannarna att det var något fel på den mannens hustru.⁴⁴

I en tidningsdebatt från år 1938 om kvinnors arbete återfinns liknande påståenden: ”Det finns bondkvinnor som skulle se det som en skam att ha mannen med i fähuset.”⁴⁵ Kvinnors arbete innefattade mansarbete. Det kvinnliga och manliga bibehölls intakt när kvinnor utförde manligt kodat arbete. Det intressanta är att också kvinnorna skämdes när männen gick över arbetsgränsen, såväl manligheten som kvinnligheten tog skada. Detta var ”en skam för kvinnfolket”. I en tidig folkklivsbeskrivning, en brevupsats från Replot daterad 1869, börjar skribenten med att varna eventuella besökande män för att

⁴³ Maja Bäck, 'Dagligt liv i Nederpurmo', *Budkavlen* 1928, s. 112–113.

⁴⁴ LÖV Purmo, gruppdiskussion Nederpurmo Marthaförening.

⁴⁵ *Vasabladet* 23.9.1938.

titta in i ett fähus. Detta ”skulle upptagas illa, ithub att du förstörde ’mjölklyckon’ af gården.” Skribenten konkluderar: ”Manspersoner få icke besöka kvinnornas embetsrum”.⁴⁶ Kvinnor var gränsvakter, de vaktade och skyddade kvinnoarbetet och – som i det här fallet – mjölken från män och från manlighet.⁴⁷ Kvinnorna vaktade gränsen mellan kvinnlighet och manlighet, mellan manlighet och djur, mellan det orena och det rena.

Orenhetens skam

Genom ”skammen” skapas i det här fallet motvilja mot männens möte med mjölken, med en kvinnlighet. Vilket samband finns här mellan kvinnornas och männens skam? Är männens skam annorlunda – i det här fallet – än kvinnornas? Bär kvinnor en sexualiserad skam? Skäms männen p.g.a en underordning, en skämd manlighet eller en solkad kvinnlighet?

Frågorna får förbli retoriska. Men det verkar som om gränsoverskridandets skam kan knytas till det sexualiserade arbetet. Ur den här synvinkeln blir ordet skam och det tabuarterade förståeligt. Skam har ofta knutits till sexualitet, i synnerhet till kvinnors sexualitet,⁴⁸ eller till känslan att vara underordnad. I studier av ett nutida turkiskt samhälle knyter antropologen Carol Delaney kvinnors skam till en symbolisk sexualisering av kvinnan.⁴⁹ Filosofen Ulla-Liina Lehtinen sammankopplar därtill skammen med kroppslighet och kroppsförakt. Männens ära – och därmed också skam – har satts i samband med en ren och hel ”kvinnlighet”, med kvinnors sedlighet.⁵⁰

⁴⁶ Ranckens samling, R1 nr 28, Folkloristiska Institutionen, Åbo Akademi.

⁴⁷ För en diskussion om kroppsvätskor som anses skadliga för det motsatta könet, se Elizabeth Grosz, *Volatile Bodies. Toward a Corporeal Feminism* (Indiana University Press 1994). Hon påpekar att det huvudsakligen är vätskor förknippade med kvinnlighet som anses vara skadliga för män. Vidare framhåller hon att det vanligen är kvinnor som vaktar gränsen mellan manlighet och kvinnlighet. Jfr. även Douglas.

⁴⁸ Kvinnors ”ära” verkar ha varit fastare knuten till sexualitet än männens i äldre nordiska samhällen. Se exv. Marie Lindstedt Cronberg, *Synd och skam. Ogifna mödrar på svensk landsbygd 1680–1880* (Lund 1997), s. 247–248. Jorun Solheim, ’Shelter from the Storm’, Tordis Borchgrevink & Øystein Gullvåg Holter (eds.), *Labour of Love. Beyond the Self-Evidence of Everyday-Life* (Avebury 1995), s. 45–69. Jfr. Ullaliina Lehtinen, ’Feelings are ’patterns in the weave’ – not a basis for a feminist epistemology’, *Nora* 1993.

⁴⁹ Utgående från Solheim, ’Shelter from the Storm’. Solheim utgår från Carolyn Delaneys artikel ’Seeds of honour, Fields of shame’ när hon ser symboliska samband mellan mat och bröst, fält och kropp.

⁵⁰ Med utgångspunkt i Douglas, Solheim o. Lehtinen.

Fähuset betraktas på många håll i det förindustriella Finland som en del av hushållet och kosthållet. Detta har poängterats av såväl *Pirjo Siiskonen* som *Ragna Ahlbäck*.⁵¹ Det finns exempel på att kopplingen mellan matlagning och kvinnor har förknippats med sexualitet i agrara samhällen. Den norska antropologen *Jorun Solheim* har problematiserat sambandet, det mycket naturliggjorda, mellan kvinnlighet, hemmet och hushållsarbete. Hon söker symboliska innebörder i denna länk och hittar dem i ett samband mellan synen på kvinnokroppen, hus och hushållsarbete.⁵² Det fasta bandet mellan kvinnlighet och huslighet innehåller både skam och sexualitet; det är viktigt att det kvinnliga inringas, inhägnas och hålls rent. Och likaledes att kvinnorna själva sköter sina hushåll.⁵³

På gårdarna fanns en viss arbetsfördelning mellan kvinnorna i arbetet kring mjölken. Alla kvinnor gick i fähuset, men det var främst husmor som hade ansvar för smörberedningen. Episoder från länedejans tidiga verksamhetsår i Österbotten under 1860- och 70-talen visar att husmödrarna inte alltid godtog utomstående kvinnors intrång i mjölkarbetet. Länedejans uppgift var att undervisa och sprida nya metoder i mjölkhushållning. Den första länedejan, *Martha Cederlöf*, berättar om många fall där husbonden bjudit in henne till gården men där värdinnorna inte vill ta emot undervisning. I *Munsala* hade fabrikör *Eng* samlat människor för ett möte om mjölkhushållning i församlingen "utan att ändamålet härigenom vans, då husmödrarna voro likgiltiga för saken." En purmokvinna avvisade undervisning i förvissningen om att "vi pa ju få smöri nou mutsi".⁵⁴ Kritik mot det egna arbetet uppfattades som förödmjukande. En värdinna i *Laihela* kände t.o.m. blygsel inför en ny typ av smörarbete, och hon lät länedejan arbeta på en undanskymd plats:

Då jag anlände dit blef jag väl emottagen först, men då värdinnan ansåg sig få mindre smör än hon påräcknat och hon i öfrigt blygdes för att låta i trog arbeta smöret, blev jag anvisad

⁵¹ *Pirjo Siiskonen*, *Talonpoikaisnaisen roolin muutos*, Pellervo-Seuran markkinatutkimuslaitoksen julkaisusarja 29 (Helsinki 1983), s. 39. Jfr. *Possing, Verdier o. Somestad*.

⁵² *Tordis Borchgrevink & Jorun Solheim*, 'En råtten tekst? Om kjønn, mat och fortolkning', *Sosiologi i dag* 1988. *Solheim*, 'Shelter from the Storm'.

⁵³ *Liliequist* (s. 165) antar att kvinnor kan ha tolkat mäns tidelagsbrott som ett övergrepp p.g.a. av det starka sambandet mellan kvinnor och kor samt p.g.a. en stark sammanhållen kvinnlig arbetskultur i fåbodsområden.

⁵⁴ Länedejans årsberättelser 1868, 1876, Eb 1, Vasa Läns lantbrukssällskap, Vasa Landsarkiv (Vla).

att i ett tvetthus förrätta arbetet samt på sistone så illa bemött under uttrande af värdinnan at den gamla methoden voro bättre än den nya hvarföre jag nödgades aflägsna mig från stället.⁵⁵

Den första länemejeristen, en man, blev inte heller väl emottagen på fyra gårdar i Härmä år 1883: ”Å dessa ställen erbjöd jag mina råd, men blef ej synnerligen väl bemött af värdinnorna, som tycktes finna sej förolämpade af anbudet hvarföre jag fortsatte resan.”⁵⁶ I andra delar av finska Österbotten, i Sjöbygden, ansågs det därtill nästan vara skamfullt att sälja mjölk och att på så sätt tjäna pengar.⁵⁷

Arbetsdelning och förståelse av kön

För studiet av könskonstituering har Eva Lundgren skapat analytiska begrepp som ger förståelse för spelet och växlingen mellan stabilitet och förändring. Jag använder Lundgrens begreppspar *konstitution* och *regulativitet* som analytiska redskap för att skilja mellan det mer eller mindre trögflytande i delningen av arbetet. Konstitution står för de underliggande ”grundregler” som utgör ramarna innanför vilka de regulativa reglerna verkar. De konstitutiva reglerna kan vara outtalade och implicita – de tas för givna, de är underförstådda. Regulativa regler är mera föränderliga och framartikulerade på en öppnare samhällelig arena. Ett brott mot en regulativ regel är vanligare än ett brott mot en konstitutiv regel, och ett brott mot en regulativ regel kan vara i samklang med en konstitutiv regel.⁵⁸

Ett avståndstagande från det kvinnliga, från kvinnoarbetet, konstituerade i detta fall manligheten, mansarbetet och männens arbete. I arbetet kring mjölken blir en konstitutiv regel skönjbar; männen bröt mycket sällan mot mjölkarbetets regler. Här återfinns det drag som Lundgren finner utmärkande för könskonstituering: en sammanblandning mellan det kroppsliga och det symboliska. Jag menar att en förståelse för den skeva gränsen i könsar-

⁵⁵ Länedejans årsberättelser 1868, Eb 1, Vasa läns lantbrukssällskap, VL.a.

⁵⁶ Länemejeristens årsberättelser, Eb 2, Vasa Läns lantbrukssällskap, VL.a.

⁵⁷ Matti Viitanieni, 'Elinkeinot', *Järviseudun Historia* II (Evijärvi 1983), s. 215.

⁵⁸ Som exempel på konstitutiva regler nämner Lundgren maktfördelning (överordning/underordning) och tolkningsföreträde. Lundgren jämför den konstitutiva nivån med Pierre Bourdieus begrepp *doxa*. Eva Lundgren, 'Handen som slår och smeker: hur kön och sexualitet skapar varandra', M. Liljeström, P. Markkola (red.), *Kvinnohistoriens nya utmaningar: från sexualitet till världshistoria* (Tammerfors 1994).

betsdelningen ligger i ett samband mellan synen på kvinnokroppen, sexualitet och kvinnoarbetet.

Kvinnligheten i det finländska agrarsamhället har beskrivits som oerotiserad.⁵⁹ Det förefaller ändå som om kvinnlighet och kvinnoarbete konstruerades i relation till föreställningar om kroppslighet och sexualitet, medan det manligt kodade arbetet inte i lika hög grad verkar ha haft sådana kopplingar. Arbetet struktureras kring en betydelseläggning av en kvinnlig kroppslighet, och det fanns ett samband mellan kvinnoarbete och sexualitet. Mot bakgrunden av detta kan föreställningar om skam förstås. Skammen upprätthåller gränsdragningar, den delar arbetet i det tidiga 1900-talets Österbotten.⁶⁰

I diskussionen kring en agrar könsordning har arbetet varit en viktig fokuseringspunkt. Förhållandet mellan könen i ett agrart samhälle och könsskillnaders betydelse har ofta tolkats med utgångspunkt i arbetsdelningen. De forskare som hävdar att könets betydelse som organiserande faktor var mindre i ett agrart samhälle bygger delvis på uppfattningar om kvinnors arbete. Kvinnor hade ett omfattande arbete i äldre agrarsamhällen. Många kvinnor arbetade på både kvinnliga och manliga arbetsfält. Vid sidan av strukturella tolkningarna finns problematiseringar av synen på könsskillnad. *Maria Sjöberg* hävdar att den ideologiska konstruktionen av kön var en annan i det tidigmoderna samhället. Utgående från *Thomas Laqueur*'s historisering av könsskillnad hävdar Sjöberg att det agrara 1500- och 1600-talssamhället var "det enda könets värld". En tendens att läsa ett mera modernt, binärt kön in i det förflutna kritiserar.⁶¹ Också i några nya tolkningar av ett äldre agrart finländskt förflutet tonas betydelsen av könad polaritet ned: ett mera förmodernt, icke-polärt sätt att uppfatta kön beskrivs. *Jan Löfström* menar att polariteten mellan könen var förhållandevis liten i det finländska 1800-talssamhället. Med köns polaritet avser han de

⁵⁹ *Liisa Rantalaiho*, 'Sukupuolisopimus ja Suomen malli', *Liisa Rantalaiho (toim.) Naisten hyvinvointivaltio* (Tampere 1994), s. 18–19.

⁶⁰ *Brit Berggreen* visar (s. 235–236) att skammen var "det fundamentale sosialiseringsmidlet innenfor bygdesamfunnet", men utvidgar inte diskussionen om sambandet mellan skam och arbete desto mera.

⁶¹ *Maria Sjöberg*, 'Hade jorden något kön? Något om genuskonstruktion i det tidigmoderna Sverige', *Historisk Tidskrift* (Sverige) 1996, s. 362–396. Sjöberg fokuserar både en samhällelig könsordning och synen på könsskillnad.

skillnader och motsatser som ansågs finnas mellan könen.⁶² Tuula Juvonen har i en vidareutveckling och kritik av Löfströms modell applicerat Laqueurs enkönsmodell på det tidiga 1900-talets agrarsamhälle: hon hävdar att dikotoma könsuppfattningar existerade, men att de inte kopplades till sexualitet.⁶³

I argumentationen för dessa tolkningar – en historisering av det dikotoma och moderna särartstänkande baserat på en uppfattning om kroppsliga skillnader – ingår bland annat diskussioner om kvinnors möjligheter att agera på manliga positioner (som exempelvis husbondens) och att utföra manligt arbete.⁶⁴ Detta kan tolkas som om gränserna var mindre rigida, men på andra plan förblev kvinnlighet och manlighet åtskilda. Gränserna mellan kvinnligt och manligt var både fasta och flytande. Att män ytterst sällan agerar på kvinnliga positioner – även möjligt att tolka som ett uttryck för hierarkiska könsrelationer – är något som också måste beaktas. Kvinnoarbetet, som ofta hade starka symboliska laddningar, berättar också om synen på kvinnlighet, manlighet och kön. Därför blir det intressant att studera betydelsen av kön och könsarbetsdelning utgående från detta arbetsfält.

Min tolkning är i främsta rummet baserad på nedteckningar från tidigt 1900-tal. I den österbottniska "fähusproblematiken" blir könets strukturerande kraft mycket synlig. I det här fallet verkar det som om föreställningar om en könspecifik kroppslighet strukturerar arbete; isärhållandet upprätthålls genom de kroppsliga och sexualiserade innebörder som i första hand tillskrivs kvinnoarbetet. Kvinnlighet och manlighet kan inte beskrivas i termer av olikhet eller särart, men det fanns starka tendenser till dikotomisering. Och bakom detta ser jag en uppfattning om kvinnlighet och manlighet som baseras på föreställningar om kropp och sexualitet.

⁶² Jan Löfström, 'Samarvoiset mutta vastakkaiset' Sukupuolipolariteetin ajatuksen historiallisuudesta suomalaisessa kulttuurissa', *Naistutkimus/Kvinnoforskning* 2/1995, s. 27–39. Löfström fokuserar huvudsakligen på retorik om sexualitet i syfte att studera konstruktioner av sexuella identiteter. Detta bygger på den postmoderna tanken – fantasieggande men kanske projicerande? – om det moderna, tudelade könets sena konstruktion.

⁶³ Tuula Juvonen, 'Ruumita, sukupuoli ja hermafroditteja' *Naistutkimus/Kvinnoforskning* 4/1995, s. 14–28.

⁶⁴ Löfström, Juvonen och Sjöberg använder (bland annat) det flexibla arbetet som kvinnor utförde som ett argument för sina förståelser av kön.

Epilog – det smutsiga och det rena fähuset

De köpte böcker och läste om jord och djur och skog. De kände dessa saker förut och visste en del som inte stod i böckerna. Men så stod där också mycket som de inte visste. De gick i stora lagårdar och såg och lärde. Men då måste Per tänka på moster och då höll lagården inte måttet även om den var aldrig så stor och ny och präktig. Här steg ingen upp i förtid om morgonen och stekte råmjölkspanna när en ko kalvar om natten.⁶⁵

Under mellankrigstiden blev det vanligare att män gick i fähuset. De första var ofta unga gossar och de kom framförallt för att mocka och utforda. Pojkarna var unga, deras manlighet var inte fullvuxen och de befann sig inte högst i männens inbördes hierarkier. Något senare började jordbrukaren, som husbonden numera kallades, gå i fähuset. Männen kom in i fähuset eller deltog i mjölkhantering som hjälparlar. Unga gossar hjälpte ofta till med att dra separatorn.

Det kan nämnas att när mjölkmaskiner installerades börja männen vara mot kvinnfolket o hjälpa till i ladugården. Förut gjorde kvinnfolket allt som hörde till där.⁶⁶

Männen arbetade ofta i en underordnad position. De kom – som det heter på österbottnisk dialekt – emot kvinnorna i arbetet. När kvinnor och män möttes i arbetet på fältet eller när kvinnor utförde manligt kodat arbete var positionerna vanligen de motsatta: kvinnorna kom emot männen i arbetet. Mjölakens fränstötande kraft – kroppens och isärhållandets – var starkare än hierarkins.

Andra män kom till fähuset från skolbänken, från s.k. kuddskolor. Hemmansägaren gick inte i fähuset, men det gjorde den mera yrkesinriktade jordbrukaren. Och han hanterade mjölkmaskinen. Männen trädde till när sysslorna i fähuset blev ett arbete i ladugården, när ett halvt sekel av mjölklikvider hade lösgjort fähuset från hushållet. Kopplingen mellan fähus och kvinnlighet bröts när – för att utgå från en svensk historiker – mjölken inte längre ansågs vara en del av en gåtfull natur som enbart kunde hanteras av kvinnor.⁶⁷

I historieforskningen om det finländska jordbrukets utveckling omtalas fähuset och mjölkhushållning – i en grov förenkling – på två sätt. Boskapssköt-

⁶⁵ *Vesaas*, s. 249.

⁶⁶ *LÖV Esse*, f. 1911.

⁶⁷ *Sommestad*, s. 215–216.

I "kuddskolan", så kallades kreatursskötiarkurserna, på Storkamp år 1931 deltog tolv kvinnor och sex män. (Lillby Bildarkiv)

seln före det som beskrivs som lantbrukets stora omvälvning, sekelskiftets förändringsprocesser, beskrivs med negativa ord: korna mjölkade dåligt, de var magra, usliga och illa skötta och fähusen var små, mörka och smutsiga.⁶⁸ En vanlig tolkning, som bland andra Arvo Soinin fört fram, är att mjölkhushållningens största betydelse för lantbruket som helhet låg i gödselproduktionen. Den här diskursen har spridits till andra historieskrivare. Den utgör idag en vanlig del i beskrivningen av det tidiga jordbrukets historia.⁶⁹ I äldre verk om jordbrukets historia ges åkerbruket inte sällan ett mycket större utrymme än mjölkhushållningen.

Men även i historieskrivningen om ett senare lantbruk intar fähuset ofta en undanskymd plats. Bondens och lantbrukets historia i Finland är skriven,

⁶⁸ Eino Jutikkala, *Bonden i Finland genom tiderna* (Helsingfors 1963); Soinin, s. 200–201; Ahlbäck, s. 342–365; *Lantbruket i svenska Österbotten 1954*, s. 65, 70–72.

⁶⁹ Soinin, s. 223–228. Se exv. Guy Björklund, *Fäbodan och fäboddrift i Pedersöre kyrkoby och Västersundsby*, Jakobstads Museums publikationer Nr 16 (Jakobstad 1983), s. 16 (om svenska Österbotten); Viitanieni, s. 214 (om finska Österbotten).

men inte fähusets och mjölkhushållningens.⁷⁰ Arbetet kring kreaturen och i fähuset ges inte sällan ett ringa värde av de sentida historieskrivarna. Det som hände i fähuset kring sekelskiftet har beskrivits i termer av utveckling.⁷¹ Fähuset var föremål för ett omfattande upplysningsarbete under senare hälften av 1800-talet och det tidiga 1900-talet. Allmogemännen blir medvetna – eller görs medvetna – om mjölkens pekuniära värde, de träder över tröskeln till fähusen. Korna blir flera, större och mera produktiva, fähusen stora, rena och ljusa. Och mjölken blir ren.

⁷⁰ Även härvidlag är Arvo Soinen ett flagrant exempel, medan den äldre svenska ekonomhistorikern Eli F. Heckscher låter mjölken och smöret synas. Mjölkhushållningen hade säkerligen en stor betydelse i Österbotten redan för 1880-talets omvandlingsperiod. Jfr även Matti Peltonens diskussion om mjölkens betydelse under 1800-talet, "The peasant economy and the world market. Finnish peasant farming in the age of agrarian crises, 1880's–1910's", *Review Fernand Braudel center* 1993, s. 360–362.

⁷¹ För exempel se *Lantbruket i svenska Österbotten*, s. 245, 348–359; Veikko Anttila, *Talonpojasta tuottajaksi* (Helsinki 1974) Svenolof Karlsson, *Andelslaget Jakobstads Mjölkcenral 50 år* (Jakobstad 1983).

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Främmande länder, främmande folk

Randanmärkningar till nyutkomna verk om Afrika och afrikaner

HOLGER WEISS

Under de senaste åren har det i Sverige utkommit en rad intressanta böcker som berör Afrikas historia. Den viktigaste bedriften har varit översättningen av det nya standardverket i Afrikas historia av John Iliffe. Iliffes bok *Afrikanerna* är till skillnad från de tidigare översiktsverken skriven ur ett demografiskt-ekologiskt perspektiv. Denna trend gäller också forskningsområdets utveckling sedan dess akademiska grundläggning på 1960-talet. I tidigare översikter har stats- och samhällsutvecklingen utgjort den röda tråden. Det har gällt att påvisa att Afrikas politiska historia inte står i skymundan för den politiska utvecklingen i resten av världen.¹ I dessa verk återspeglas tidigare forskningsansatser, med den vanliga indelningen i förkoloniala, koloniala och postkoloniala förhållanden och försök att etablera klara gränser mellan de olika perioderna. Forskningens tyngdpunkt låg till en början på staternas, stormännens och diplomatins historia samt på det afrikanska motståndet mot den europeiska erövringen. Frågor kring slavhandel och slaveriet samt deras betydelse för den politiska, sociala och ekonomiska utvecklingen i Afrika kom att dominera diskussionen under 1970-talet. Perioden kännetecknades av en

¹ Se bland annat John Fage, *History of Africa* (London 1988), Philip Curtin, Steven Feierman, Leonard Thompson and Jan Vansina, *African History* (London and New York 1978), Roland Oliver, *The African Experience* (London 1991). Samma anmärkning gäller för de två standardverken, *Cambridge History of Africa* I–VIII och UNESCO *General History of Africa* I–VIII; skillnaden mellan dessa två är att den förra är skriven av europeiska och amerikanska, den senare i huvudsak av afrikanska historiker.

Lasse Berg, *När Sverige upptäckte Afrika* (Stockholm 1997)

Johann Ludwig Burckhardt, *In Mekka und Medina. An den heiligen Stätten des Islams*, red. Uwe Pfullmann. Cognoscere Band 2 (Berlin 1994).

Charles M. Doughty, *In Arabiens Wüsten. Ein Christ entdeckt den Vorderen Orient*, red. Uwe Pfullmann. Cognoscere Band 10 (Berlin 1996).

Gbèhanzin und die Deutschen. Der Schriftwechsel zwischen Danhomè und Deutschland von 1882 bis 1892 in deutsch und französisch, utgiven och kommenterad av Adjaï Oloukpona-Yinnon, Cognoscere Band 7 (Berlin 1996).

Hans Gruner, *Vormarsch zum Niger. Die Memoiren des Leiters der Togo-Hinterland-Expedition 1894/95*, red. Peter Sebald, Cognoscere Band 5 (Berlin 1997).

Gustavus Vassa, afrikanen. En slavs berättelse, översättning av Jan Anders Olsson (Stockholm 1998).

John Iliffe, *Afrikanerna. Historien om en kontinent* (Stockholm 1997). Engelsk originaltitel *Africans. History of a Continent* (Cambridge 1995).

starkt nationell historieskrivning, där de afrikanska initiativen skulle stärka den postkoloniala nationalkänslan och att ge afrikanerna tillbaka "deras" historia.² Under 1970-talet ifrågasattes den nationalistiska historieskrivningen. Inspirerade av de "stora teorierna", marxismen och dependencia-teorin, ifrågasatte forskarna det historiska paradig som hade inspirerat 1960-talets forskning, nämligen moderniseringsteorin. Härigenom skedde en breddning av forskningsfältet under 1970- och 1980-talet, då tyngdpunkten försköts från den politiska till den ekonomiska och sociala utvecklingen i Afrika.³ Frå-

² Enligt den tidsenliga uppfattningen hade kolonialherrarna "bestulit" afrikanerna på deras historia i två bemärkelser: å ena sidan genom den europeiska koloniala expansionen och de afrikanska staternas och samhällenas integrering i den koloniala staten, å andra sidan genom att dessa samhällens och staters historia utforskades och uttolkades av kolonialtjänstemän och utomstående forskare. Till den senare kategorin hör även uttolkarnas och utforskarnas eurocentriska ståndpunkter. Afrika hade i detta samband ingen historia, utan var en historielös kontinent.

³ En kortfattad framställning om historieskrivningen om Afrikas historia fram till 1970-talets mitt gjordes av Max Engman, 'Afrikan historiantkirjoitus', *Historiantkirjoituksen his-*

geställningen gällde i första hand den koloniala periodens betydelse i ett långtidsperspektiv; när började Afrikas "underutveckling"?⁴

Under 1980- och 1990-talen har forskningen om Afrikas historia ytterligare diversifierats, såsom forskningsansatser, såsom demografiska eller ekologiska samt inriktningen på genus-, vardags- eller mentalitetshistoria har både berikat ämnet och gjort de tidigare snävt politiskt inriktade översikterna inaktuella.⁵ Arkeologins sparsamma, men ytterst utmanande, fynd har dessutom reviderat de tidigare teorierna om samhällsutvecklingen i Afrika,⁶ medan historiens och antropologins/etnologins allians inom Afrikaforskningen möjliggjort en utvidgning av forskningstemat till icke-skriftliga samhällen och en rekonstruktion av deras historia.

Iliffes verk kan ses som ett mellanbokslut för Afrikaforskningens fyrtioåriga akademiska existens. I blickpunkten för hans framställning ligger människans kolonisation av den afrikanska kontinenten. Koloniseringen har enligt Iliffe varit en process, där afrikanerna har varit tvungna att kämpa mot ogästvänlig natur och sjukdomar och där deras sociala, ekonomiska och politiska institutioner har utvecklats för att garantera individens och samhällets överlevnad. Iliffes bok kompletterar och berikar Jarle Simensens något bortglömda, men mycket välskrivna, översikt på norska om Afrikas historia, ett verk som väl kan mäta sig med sina engelskspråkiga motsvarigheter.⁷ Det är därför med en viss förvåning man kan konstatera att det inte har funnits krafter i Sverige för att skriva ett standardverk på svenska. Det har fram till Iliffes bok endast funnits ett flertal verk av Basil Davidson samt John Fages och Roland Olivers kortfattade översikt.⁸ I det här

toria, red. Päivi Setälä, Pekka Suvanto, Matti Viikari (Helsinki 1983) uppföljd av Seppo Rytkönen, 'Katsaus nykyiseen Afrikan historian tutkimukseen', *HAik* 1, 1989, 4–15. Tore Linné Eriksen har i sin översikt, *Modern African History. Some Historical Observations*, Scandinavian Institute of African Studies, Research Report 55 (Uppsala 1979) presenterat det ekologiskt-historiska perspektivets möjligheter, vilket även sammanfattas av Jürgen Herzog, *Kolonialismus und Ökologie. Plädoyer für eine historische Umweltforschung*, Forschungsschwerpunkt Moderner Orient, Arbeitshefte 3 (Berlin 1994). En utförlig bibliografisk översikt finns även i Bill Freund, *The Making of Contemporary Africa. The Development of African Society Since 1980*, 2nd ed. (London 1998).

⁴ Det mest slagkraftiga verket inom detta paradigm – och på många sätt diskussionens initierare – är Walter Rodney's *How Europe Underdeveloped Africa* (London 1972).

⁵ En utförlig presentation av forskningsläget under slutet av 1990-talet finns i *Geschichte in Afrika. Einführung in Probleme und Debatten*, red. Jan-Georg Deutsch und Albert Wirz (Berlin 1997).

⁶ En sammanfattning av det arkeologiska perspektivet på Afrikas historia har gjorts av Graham Connah, *African Civilizations. Precolonial cities and states in tropical African archaeological perspective* (Cambridge 1987, med flera nytryck).

⁷ Jarle Simensen, *Afrikas historie – nye perspektiver* (Østerås 1983).

⁸ Se bland annat Basil Davidson, *Afrikas historia. Grunddrag och konturer* (Stock-

fallet har utvecklingen i Finland varit avvikade genom att Afrikahistorikerna i Joensuu publicerat en finskspråkig översikt över Afrikas historia, medan Afrikaforskningen i Helsingfors hävdar sig med en kortfattad översikt över Afrikas för- och kulturhistoria.⁹

Afrikanen i Europa: ofrivillig och bortglömd

Den andra nytgivna boken med inriktning på Afrikas historia på den svenska marknaden är en översättning av Olaudah Equianos eller Gustavus Vassas självbiografi.¹⁰ Boken är den första självbiografin av en slav och den var på sin tid en storsäljare som lästes i hela den engelskspråkiga världen. Själv var Olaudah Equiano (1745–1797) en av världens då mest beresta män, om än ofrivilligt. Han hade kidnappats i tioårsåldern av afrikanska slavhandlare och var först slav i Afrika (i dagens Nigeria), sedan i Västindien, i USA och i London. Efter att han lyckades köpa sig fri, reste han som sjöman till Medelhavet, Kanada och Arktis på jakt efter Nordvästpassagen 1772–73. Efter sin hemkomst engagerade han sig i antislaverirörelsen i England och propagerade mot slavhandeln. Hans viktigaste vapen i denna kamp var hans självbiografi.

Equianos livshistoria är ett stycke såväl afrikansk som europeisk historia. Slavens liv och elände skildras, liksom den frigivne afrikanens möjligheter i och intryck av Västerlandet. Equiano själv var under sin levnadstid en känd påverkare i England. Varken han eller de andra afrikanerna i Europa har dock lämnat några djupare spår i den europeiska historieskrivningen. Det är knappt att historikerna, för att inte tala om den breda allmänheten, alls kommer ihåg att afrikanen – morianen – inte var en sällsynt uppenbarelse i framför allt 1600- och 1700-talets Europa.¹¹ Ändå fanns det på sin tid en rad afrikaner, som uppnådde berömmelse i såväl hovkretsar som bland lärda. De tre mest kända var Angelo Soliman (ca 1721–1796), Anton Wilhelm Amo (ca 1700–ca 1752) och Abram Petrovic Hannibal (ca 1690–ca 1781). Soliman var hovmorian vid furstehuset Lichtensteins hov i Wien, han talade sex euro-

holm 1969, med flera nyupplagor), Basil Davidson, *Afrikas moderna historia* (Stockholm 1979); John Fage och Roland Oliver, *Afrikas historia* (Stockholm 1963, med flera nyupplagor).

⁹ Olli Kaikkonen, Seppo Rytönen, Jouni Sivonen, *Afrikan historia* (Helsinki 1989); Arvi Hurskainen, Ari Siiriäinen, *Afrikan kulttuuriin juuret* (Helsinki 1995).

¹⁰ Originalet utkom på engelska år 1789.

¹¹ Hans Werner Debrunner, *Presence and prestige. Africans in Europa. A History of Africans in Europe before 1918* (Basel 1979). Det föreligger en rad fallstudier på detta tema: Kenneth Little, *Negroes in Britain. A study of racial relations in English society* (London 1948); Shelby T. McCloy, *The Negroe in France* (Lexington 1961); Allison Blakely, *Russia and the Negro. Blacks in Russian history and thought* (Washington 1986); *African presence in early Europe*, red. Ivan Van Sertima (New Brunswick and Oxford 1988); Peter Martin, *Schwarze Teufel, edle Mohren. Afrikaner in Bewußtsein und Geschichte der Deutschen* (Hamburg 1993).

peiska språk (tyska, franska, italienska, engelska, tjeckiska och latin) och värderades som en mycket bildad man och tillhörde samma frimurarloge som Wiens elit.¹² Hannibal beklädde en hög rang som militäringenjör i den ryska armén, var kommandant i Reval och en av den ryske författaren Alexander Pusjkins förfäder på modernet.¹³ Den mest prominente afrikanen under sin tid i Europa var Amo, som var filosofiedoktor och privatdocent i filosofi vid universiten i Halle och Jena 1727–1747.¹⁴

Även i det svenska riket var afrikanen – moren – ingen direkt sällsynthet. Visserligen är det troligt att han förblev okänd för den stora massan, men både vid det kungliga hovet och på de adliga godsens fanns under 1700-talet en rad afrikaner. Även deras historia är mer eller mindre bortglömd och okänd. Om den mest kände, hovmannen, kammarlakejen samt sedermera också hovsekreteraren och titulärassessorn Fredrik Adolph Ludvig Gustaf Albrecht (Badin) Couschi (1747–1822) har det skrivits två romaner men någon akademisk eller ens populärvetenskaplig studie om afrikanerna i det svenska riket föreligger mig veterligen inte.¹⁵

Svensken i Afrika

Det svenska riket brukar inte räknas till de stora eller framgångsrika kolonialmakterna. Visserligen gjordes under stormaktstiden och senare under Gustav III:s tid ett par försök att grunda bosättnings-, plantage- och handelskolonier i Nordamerika (Delaware), Karibien (St. Barthélemy) och Västafrika (Cabo Corso), men försöken var kortvariga, föga ärorika och genomgående förlustbringande för moderlandet. Ej heller räknas svenskarna – med undantag av Linnés lärjungar – till de stora upptäckarna, resenärerna eller beskrivarna av främmande folk och kulturer. Att denna uppfattning delvis är förlegad visar *Lasse Berg i När Sverige upptäckte Afrika*.

Berg har gjort sig mödan att nitiskt söka reda på så gott som alla svenskar

¹² Om Solimans liv föreligger en nyutgåva av Wilhelm A. Bauers verk *Angelo Soliman, der hochfürstliche Mohr. Ein exotisches Kapitel Alt-Wien*, red. och inled. av Monika Firla-Forkl. *Cognoscere* Band 1 (Berlin 1993).

¹³ Se vidare I. L. Fejnberg, *Abram Petrovic Gannibal. Praded Puskina* (Moskwa 1983).

¹⁴ Burchard Brentjes, *Anton Wilhelm Amo. Der schwarze Philosoph in Halle* (Leipzig 1976).

¹⁵ Magnus Jacob Crusenstolpe, *Morianen eller Holstein-Gottorpska huset i Sverige* (Stockholm 1840–1844); Ylva Eggehorn, *En av dessa timmar* (Stockholm 1996); Ola Larsmo, *Maroonberget* (Stockholm 1996). Se även Magnus Ringgren, "Den andre vid Gustaf den tredjes hov", *Signum* 22, 1996, 278–280, Edvard Matz, "Badin – ett exempel i fri uppfostran", *Populär historia* 1, 1996, 30–34 och Ola Larsmo, "Skuggan av Badin: några dagboksanteckningar av Gustav III:s morian", *BLM Bonniers litterära magasin* 656, 1996, 4–9. Afrikaner kan eventuellt även ha funnits i Finland, i varje fall antyder Ola Larsmo detta i sitt förord till Olaudah Equianos (Gustavus Vassas) självbiografi (1998). Oprofessionellt nog uppger Larsmo ingen källa eller hänvisning för sitt påstående.

som fram till slutet av 1800-talet besökte Afrika och lämnade skriftliga spår efter sig. Bergs monumenta är i sig mera en klassisk kosmografi och kompilation än en regelrätt akademisk avhandling. Hans avsikt är endast att ge randanmärkningar, medan resenärerna får tala fritt. I mångt och mycket är det fråga om en diskussion mellan Lasse Berg och de tidigare iakttagarna. Berg vandrar i Sydafrika, längs med den västafrikanska kusten, på Madagaskar eller i urskogen i Kongo medan den dåtida resenären beskriver land och riket.

I *När Sverige upptäckte Afrika* presenteras såväl anteckningar av Ostindienresenärer under flyktiga besök i Kapstaden, som resultat av fleråriga forskningsresor. De flesta resenärerna är svenskar, endel ättlingar till svenskar. Ingen resande kvinna tycks ha lämnat några spår. Utanför Bergs framställning faller de svenska kontakterna med Nordafrika eller barbareskstaterna samt Egypten, som till skillnad från resten av Afrika var både kända och fruktade i Sverige redan under 1600-talet då de första stapplande stegen togs av svenskar söder om Sahara. Berg avslutar sin framställning med svenskarna i det mörkaste Afrika i Leopolds beryktade fristat. Eftersom Berg har satt år 1900 som gräns för sin framställning faller även den svenska bosättningen och verksamheten i Kamerun utanför bokens ramar. Detta är litet synd eftersom en jämförelse med svenskarnas verksamhet i dagens Namibia, Sydafrika och Kamerun kunde ha varit intressant.

De svenskar, som satte sin fot i Afrika, kan grovt indelas i fyra grupper. Till den första hörde handelskompaniernas män, till den andra Linnés lärjungar och personer i nära anknytning till den svenska upplysningen, till den tredje missionärerna och till den fjärde 1800-talets äventyrare, lyckosökare, storviltjägare och samlare. Fram till 1700-talet var skaran förvånansvärt homogen. Det fanns en rad svenskar i det holländska Ostindiska kompaniets tjänst, på väg till sina destinationsorter i Ostasien, som landsteg i Kapstaden och beskrev Godahoppsudden. Godahoppsudden var den del av Afrika som besöktes först och beskrevs ivrigast. I holländsk tjänst skulle även en viss Olof Bergh ifrån Göteborg företa två försök att föra en expedition från Kapstaden inåt landet 1682 och 1683, bägge misslyckades dock.

Efter Kapstaden och Godahoppsudden blev den västafrikanska kusten föremål för svenska besök. Michael Hemmersam, bördig ifrån Nürnberg och i tjänst hos holländska Västindiska kompaniet, vistades 1639–45 i fästningen Elmina utanför Guldkusten (nuv. Ghana). Några år senare, år 1649, grundades det (svenska) Afrikanska kompaniet, som övertog de tidigare portugisiska faktorierna Cabo Corso och Anomabu samt uppförde fästningen Carolusburg vid Guldkusten. Svenskarna försökte bli involverade i guld- och slavhandeln, men företaget slutade olyckligt och efter år 1663 var den svenska närvaron vid kusten ett minne blott.¹⁶

¹⁶ Om det svenska Afrikanska kompaniets grundläggning och existens föreligger G y ö r g y N o v a k y s avhandling *Handelskompanier och kolonialhandel. Svenska Afrikakompaniet 1649–1663. En studie i feodal handel*, Studia Historica Upsaliensia 159 (Uppsala 1990). Novakys av-

Den afrikanska västkusten blev på 1700-talet på nytt föremål för svensk intresse. Denna gång var det Linnés och Swedenborgs lärjungar som skulle grunda ett nytt och fritt samhälle i Sierra Leone för "människoslåktets lycka och framgång". Planen realiserades visserligen i samråd med engelska intressen (The Sierra Leone Company) år 1790, men gick i stöpet 1794 på grund av engelsk-franska motsättningar. Ett mera betydelsefullt resultat av svenskarnas vistelse på den västafrikanska kusten var deras senare engagemang i antislavhandelsrörelsen. Den mest prominente motståndaren till slavhandeln, Carl Bernhard Wadström, kom att verka i England som en av galjonsfigurerna i den engelska kampanjen mot slavhandeln i slutet på 1700-talet.

Överhuvudtaget verkar det som om södra Afrika och framför allt Kapregionen skulle ha dragit till sig de flesta av de tidiga svenska Afrikaresenärerna. Förklaringen är enkel; de svenskar som var i tjänst i det holländska Ostindiska kompaniet (OIC) kom att vistas i Kaplandet under mer eller mindre långa perioder på väg till eller från holländska Ostindien (Batavia), eftersom Kaplandet var OIC:s domän. Senare, efter det Svenska Ostindiska Kompaniets (SOK) grundande år 1731, fortsatte Kapstaden att utgöra provianterings- och vilohamn för de svenska skeppen och för resenärer på väg till och från Kina. Det var på en dylik "Ostindienresa", som Jacob Wallenberg vistades i Kapstaden med omnejd år 1770. Senare tillägnade han denna vistelse ett par kapitel i sin sedermera berömda reseskilring *Min Son på Galejan, Eller en Ostindisk Resa*. I slutet av 1700-talet hittas även den första omnämnda personen från Finland i Afrika. År 1773 anlände en viss Henrik Jacob Wikar från Gamla Karleby till Kapstaden. Huruvida han var den förste finländaren i Afrika är inte känt.¹⁷

handling inriktar sig dock inte på att utreda förhållandet mellan den svenska kolonin och de afrikanska samhällena, utan är i första hand en undersökning i kompanihandelns uppgång och fall. De svenska besittningarna vid Guldkusten omfattade förutom fästningen Carolusburg och faktoriet Cabo Corso (nuvarande Cape Coast) även Osu (nuv. Accra), Butri, Takoradi och Anomaba. Verksamheten vid den svenska enklaven kännetecknades av motgångar – än var det holländarna, än danskarna och än engelsmännen som försökte motverka den svenska handelsverksamheten. Ej heller hade svenskarna något politiskt eller ekonomiskt inflytande i de afrikanska samhällena – svenskarna liksom de andra europeerna tolererades så länge som den afrikanska kungen eller hövdingen såg för gott. De svenska besittningarna erövrades redan år 1658 av danskarna (i samband med det dansk-svenska kriget i Norden) och såldes åt holländarna. Svenskarna återerövrade sina besittningar år 1659. År 1663 erövrade den lokala Futa-eliten besittningarna och sålde sedan dem till holländarna, vilka dock redan 1664 förlorade orterna till engelsmännen. Cabo Corso och de andra orterna var i engelsk besittning fram till år 1957. I och för sig har det varit rätt sparsamt med akademiska undersökningar om den svenska verksamheten i Västafrika, förutom Novakys avhandling föreligger endast Victor Granlunds undersökning *En svensk koloni i Afrika eller Svenska Afrikakompaniets historia*, Historiskt Bibliotek IV, 1879.

¹⁷ Överhuvudtaget är frågan om när "Finland upptäckte Afrika" ett oskrivet kapitel. Visser-

Förbindelserna mellan OIC och SOK, och framför allt de långvariga och intima banden mellan Sverige och Holland – bl.a. genom de relativt många svenskar som var i holländsk tjänst under 1600- och 1700-talet – var troligtvis huvudorsaken till att Kaplandet kom att bli svenskarnas främsta vistelse- och strövområde under dessa århundraden. Linnés lärjungar Anders Sparrman och Carl Peter Thunberg blev båda berömda genom sina forskningsresor i södra Afrika. I bägge fallen var förbindelserna till SOK avgörande. I och för sig var varken Sparrman eller Thunberg exklusivt intresserade av människorna i Afrika. Sparrmans huvudintresse låg på zoologins, Thunbergs i botanikens område, och Afrika var endast scenen för deras forskning.

Sydafrika förblev i svenskarnas blickpunkt även under 1800-talet. I Bergs bok framgår tre huvudgrupper: svenskättlingar, missionärer och storviltjägare/ornitologer. Svenskättlingarna utgjorde år 1815 den femte största vita befolkningsgruppen i Kapprovinsen och i början av 1900-talet räknades drygt ett par tusen människor som ättlingar till svenskar. Många av dessa kom att bli framträdande i det sydafrikanska näringslivet. Berg presenterar Alric Forsman, som under en tid var Sydafrikas störste jordägare på 1860-talet, samt Anders Ohlson, som 1881 grundade Ohlson's Cape Breweries. Bryggeriet utgör huvudstommen i South African Breweries, som kontrollerar öltillverkningen i hela södra Afrika i dag.¹⁸ Andra kom att bli namnkunniga som ledare av boernas uttåg ur Kapprovinsen (Louis Trichardt, Vortrekternas ledare år 1836), som högre tjänstemän (Sir Andries Stockenström) eller som deltagare i den Skandinaviska kåren i Boerkriget 1899–1902.

Svenska missionsrörelser etablerade sig i Sydafrika under 1800-talet.¹⁹ Rörelserna måste i Sydafrika ta ställning till frågan om huruvida de svarta fortfarande skulle vara mindervärdiga i det kristna idealsamhället eller om de skulle ha samma politiska rättigheter som de vita. En annan fråga var huruvida de svarta var underutvecklade och oförmögna till en högre kulturell nivå eller ej.²⁰ De svenska missionärerna och deras syn på afrikanerna var – föga förvå-

ligen kan man hävda att "finländarna" upptäckte Afrika samtidigt som svenskarna, d.v.s. på 1600-talet. Å andra sidan kunde frågan knytas ihop med när finländarna upptäckte sig själva och sina "släktingar" på 1800-talet, d.v.s. den moderna, vetenskapliga forskningsresans uppkomst i Finland. Om detta föreligger en rad uppsatser i antologin *Wallinista Wideriin. Suomalaisen kolmannen maailman tutkimuksen perinteestä*, red. Tuomo Melasuo (Tampere 1984). Någon särskild undersökning eller utredning om kontakterna till Afrika föreligger dock inte i boken.

¹⁸ Om den finländska och nordiska migrationen till Sydafrika föreligger Eero Kupiainen's studie *An African Alternative. Nordic Migration to South Africa 1815–1914* (Helsinki 1991), som Berg inte har tagit del av, samt Eero Kupiainen, *Valkoista Afrikkaa rakentamassa. Pohjolan miehet ja Kapmaa 1652–1795* (Turku 1995).

¹⁹ Först var herrnhutarna (Böhmiska Evangeliska brödräfsamlingen), som sände Hans Peter Hallbeck år 1817 till landet. Därefter kom Svenska Missionsällskapet (metodister), Evangeliska Fosterlandsstiftelsen (pietistisk), Svenska Kyrkans Missionsstyrelse, Helgelseför-

nande – inte unik. Samma patriarkaliska inställning till den inhemska befolkningen återfinns även hos de finländska missionärerna i Ovamboland. Det nya – den svartre afrikanen och hans liv och leverne – väckte förvåning och bestörtning. Detta gällde dock endast den ”riktiga” afrikanen, inte den i missionärernas ögon degenererade, halft europeiserade och ytligt kristnade afrikanen, som några finländare mötte i Stellenbosch i Sydafrika under deras vistelse där år 1869. I ett brev från Walfish Bay beskrev missionären Björklund sitt första möte med afrikaner på ett sätt, som knappast skiljde sig från 1600- och 1700-talets beskrivningar

Här i Sandwichharbour var jag för första gången i tillfälle att se hedningarne i deras eländiga tillstånd. [...] Dessa Namaqua gifva verkligen en nedslående anblick åt den till dem nyss ankomna beskadaren. Man kan med rätt säga, att en stor del af dem mera liknar apor än menniskor. Utom deras nakenhet äro deras ansiktsställning mycket vansklig, vanligen hafva de en mycket platt, ofta äfven aldeles insjunken näsa, dertill äro de ännu till det mesta så utmagrade att deras hud är djupt insjunken i det utstående benranglet. Deras språk är äfven temmeligen eländigt, de redan antyde smakljuden likna mera djurs läten än menniskoljud.²¹

För äventyrarna, storviltjägarna och ornitologerna var frågor om ras och rättigheter oproblematiske. Afrikanerna existerade knappt för dem, de var på sin höjd tidvis oangenäma statister och tidvis nödvändiga hjälpkarlar och tjänande kvinnor. För dem existerade Afrika endast som ett Eldorado där storvilt, guld och elffenben låg och väntade på att bli ihopsamlade (av afrikanen) och utskeppade till den stora världen (av europén) för att på så sätt ge berömmelse, rikedom och prestige åt jägaren/samlaren/äventyraren.

Vid sidan om Sydafrika kom Namibia att bli det förlovade landet för de svenska naturforskarna och storviltjägarna. Mest berömd blev olyckskorpen Charles John Anderson, som under sin vistelse i Namibia mellan 1850 och 1867 verkade som upptäcktsresande (expeditioner från Walvis Bay till Ovamboland, Kalahariöknen och Okvangofloden), handelsman, författare, härförare och ”nationsbyggare”. Han grundade år 1861 The Obtjimbingue Volunteer Artillery för att försvara sina och andra europeiska handelsmäns intressen i stridigheterna mellan Nama och Herero. År 1863 blev han utsedd

bundet (frikyrkligt) samt Svenska Baptistmissionen. Om det religiösa lapptäcket i Sydafrika finns det en rad studier. Se bland annat David Chidester, *Religions of South Africa* (London and New York 1992) samt J. du Plessis, *A History of Christian Missions in South Africa* (Cape Town 1965).

²⁰ Samma problem stod även Finska Missionssällskapets missionärer i Ovamboland inför. Namibiamissionen började år 1870 då de tio första missionärerna inledde sin verksamhet i Ovamboland. Se vidare Martti Peltola, *Suomen lähebeyseuran Afrikan työn historia* (Helsinki 1958).

²¹ Björklunds brev till missionsdirektören Sirelius 6.3.1869. Finska Missionssällskapet Eac 3, Riksarkivet.

till överbefälhavare för hererofolket, som han i samma veva enade till ett folk under ledning av en kung. Han ledde sin hereroarmé i "The Anderson Battle" (slaget vid Rehoboth) i "The Anderson War", men han avskedades som överbefälhavare efter ett slag år 1864.

Under 1800-talet vidgades svenskarnas Afrikakännedom. De trängde tillsammans med andra västerlänningar in i det mörkaste Afrika för att sprida kristendomens ljus och den västerländska upplysningens budskap. Fortsättningsvis var afrikanen för svensken en halvild, kannibalistisk halvapa, som inte hade nått långt i den samhälleliga utvecklingen. Tydligast framträder denna attityd i svenskarnas engagemang i kung Leopolds fristat i Kongo-bäckenet. Ett antal svenskar tjänstgjorde på Leopolds privatområde som missionärer, soldater, ingenjörer och sjömän och de var under en period under 1800-talets slut till antalet den tredje största europeiska nationen i området. I fråga om sin inställning till afrikanerna skiljde de sig föga från de andra européerna. Alla föraktade – och samtidigt fruktade – de infödda.²² Svenskarna i Kongo utgör det sista kapitlet i Bergs monumenta. De utgör samtidigt de sista representanterna för 1800-talets lyckosökare, liksom de hade varit verksamma som kolonialtjänstemän under imperialismens första skede.²³

Problemet med att beskriva andra kulturer

Svenskarna "upptäckte" aldrig Afrika. I själva verket fanns Afrika redan där – "upptäckt" av portugiser och holländare – då de första svenskar satte sin fot på afrikansk jord. Mera var det fråga om att vissa läskunniga kretsar i Sverige fick en mer eller mindre filtrerad och förvrängd bild av länder och folk bortom haven.²⁴ Afrikabilden, som de flesta resenärerna reproducerade, var främst en blandning av fantasi och verklighet. På denna punkt avvek svenskarna som sagt inte från andra européer, vilket redan Urs Bitterli visat i sina undersökningar om förhållandet mellan "vilda" och "civiliserade" samt den moralistiska och etno(euro)centriska bilden av Afrika och afrikanerna.²⁵

²² Se vidare Albert Wirz, "Missionare im Urwald. Verängstigt und hilflos. Zur symbolischen Topographie des kolonialen Christentums", *Kolonien und Missionen*, red. Wolfgang Wagner (Münster 1994).

²³ En bitande uppgörelse finns hos Victor Kiernan, *The Lords of Human Kind. European Attitudes to Other Cultures in the Imperial Age* (London 1969, nyuppl. 1995).

²⁴ Så även i Finland. I samband med 1800-talets folkbildningsprojekt i Finland, som drevs i Folkupplysningsällskapets (Suomen kansanvalistusseura) regi, översattes en rad av dessa rese-schildringar till finska, om än ofta i en hårt förkortad och redigerad version. De mest kända var Livingstones och Stanleys upplevelser. Därtill kom Finska Missionssällskapets publikationer, framför allt dess tidskrift *Suomen Lähetys-Sanomat*, som från och med år 1869 regelbundet publicerade de finska Namibienmissionärernas brev och rapporter.

²⁵ Urs Bitterli, *Die Entdeckung des schwarzen Afrikaner. Versuch einer Geistesgeschichte der europäisch-afrikanischen Beziehungen an der Guineaküste im 17. und 18. Jahrhundert*

Orsaken till detta var både iakttagarens/resenärens kristet-europeiska bakgrund och målgruppen för iakttagelserna och beskrivningarna. Resenären var öppet subjektiv ("jag ser") och det han såg var inte subjekt utan objekt. Afrikanerna var statister i ett landskap eller i byar. De talade obegripliga språk och hade oftast fränstötande seder och bruk. Det man såg tolkades och beskrevs genom egna, subjektiva och eurocentriska glasögon. Det man trodde sig "förstå" byggde i de flesta fallen på egna subjektiva referensramar och tidigare kunskaper, inte på att det betraktade objektet skulle ha blivit ett subjekt, som förklarade sina tankar, seder och bruk.

Berg genomför aldrig en djupgående analys av de reseskildringar som han presenterar. I och för sig är det inte heller nödvändigt med tanke på att boken riktar sig till en allmän och inte en akademisk läsekrets. Därmed blir frågan om vad svenskarna egentligen "upptäckte" och "såg" öppen. Bekräftade de sina fördomar, var de ute för att roa sina läsare eller var deras mål att minutiöst försöka skildra möjliga rikedomar för eventuella handelspolitiska framstötter? Berg underlåter även att försöka systematisera och analysera sina resenärer, deras reseskildringar och dagböcker, vilket förmodligen uppfattas som onödigt i ett populärvetenskapligt verk. Det kunde dock ha belyst frågan om vad Afrikaresandet egentligen innebar.

I och för sig har reseskildringen varit ett studieobjekt i kulturforskningen redan under en längre tid. I den antropologiska reflexionen om ämnets forskningsuppgift har speciellt återgivandet av kulturmöten och kulturkrockar synats grundligt. Antropologins, liksom etnologins mandat för att vara tolk för och utforskare av kulturer har efter kolonialväldes upplösning från och med 1960-talet lett till en kritisk självgranskning inom ämnena. Vad gäller tolkningen och forskningen om utomeuropeiska – i viss mån även utomvästerländska – kulturer har problematiken mellan subjekt och objekt framhävts; vem beskriver, varför och vad? Senast genom Edward S. Said's kritiska inlägg om Västerlandets syn på Orienten har en kritisk självmedvetenhet blivit gängse hos de västerländska iakttagarna.²⁶ Svårigheten, om inte omöjligheten, av att kunna lösgöra sig från sin egen "värld", sina egna uppfattningar, traditioner och tankegodis, hindrar den utomstående iakttagaren från att nå en "objektiv sanning" om den andre. Bilden av den andre, som reproduceras i avhandlingar, monografier och beskrivningar handlar lika mycket om iakttagarens egna subjektiva föreställningar, idéer och uppfattningar om den andre. Många kritiska granskare har även påpekat att bilden av den andre inte alls beskriver denne, utan i första hand beskrivarens föreställningsvärld.²⁷

(Zürich 1970); Urs Bitterli, *Die 'Wilden' und die 'Zivilisierten'. Grundzüge einer Geistes- und Kulturgeschichte der europäisch-überseeischen Begegnung* (München 1976).

²⁶ Edward Said, *Orientalism. Western Conceptions of the Orient* (London 1978); Edward Said, *Culture and Imperialism* (London 1993).

²⁷ Se bland annat presentationerna av Ilkka Ruohonen & Teuvo Laitila, 'Tulkintojen ja symbolien ytimessä: geerziläinen näkökulma kulttuuriin' och Harri Eng-

Reseskildringen och beskrivningen av den andre

Som akademiska discipliner är antropologin och etnologin unga. Kulturforskningen och framför allt etnografien har dock redan länge beskrivit och forskat i främmande kulturer och länder. Allra äldst är ändå reseskildringen. I den eurasiska kulturtraditionen, d.v.s. i Västerlandet och i den islamiska världen, intar berättelser och beskrivningar, ögonvittnesskildringar, av främmande länder och folk – ”de andra” – en framträdande plats inom den skriftliga traditionen. Bilden av de andra och det främmande formades av de enskilda resenärerna, för att gestaltas och systematiseras av professionella skribenter. Reseskildringens uppgift var under Herodotos, Marco Polos och Ibn Battutas dagar att förse hemlandet och den egna läse- och åhörarkretsen med information, men också med historier, skrönor, fantasier och vrånghbilder om de andra. I bästa fall kan dessa berättelser vara utförliga och fördomsfria skildringar om främmande länder och folk.

Under 1800-talet nådde reseskildringen sin största utbredning. Någon gång tjänade skildringen även vetenskapliga syften, ofta var det mera fråga om äventyrsberättelser för en växande läsekrets. Skildringarna om den andre och det främmande var under 1800- och början av 1900-talet mycket varierande. De skrevs av forskningsresande, missionärer, kolonialtjänstemän, sjömän, diplomater eller äventyrare och avsikten var att berätta något om sina upplevelser för dem som stannade hemma. Under 1800-talet genomgick reseskildringen en markant förändring. Tidigare rapporterade man om det exotiska, visserligen ofta med en nedvärderande attityd, men i de flesta fallen utan egentlig eurocentrisk självtillräcklighet och överläghetsjargong. Under imperialismens, kolonialismens och den eurocentristiska självuppfattningens glansdagar kom de flesta skribenterna att inta en annorlunda ståndpunkt. Det andra och det främmande blev det efterblivna, det outvecklade, det ociviliserade. Reseskildringen kom antingen att tjäna som självreflekterande kulturkritik eller som rasistisk och socialdarwinistisk pamflett.

Det tyska förlaget Edition Ost har i sin serie *Cognoscere* specialiserat sig på att ge ut okända eller bortglömda reseskildringar och beskrivningar av den/det andra. Exempelvis framgår ur en jämförelse mellan Burckhardts och Doughtys beskrivningar av människor och seder på den Arabiska halvön hur inställningen till araber och islam kom att ändras i Europa under 1800-talet. Medan Burckhardt ännu såg den arabisk-islamska världen i ett romantisk och närmast kulturrelativt ljus, tolkar Doughty sin omgivning ur en kulturkritisk och ideologisk synvinkel. Burckhardt, liksom även den finländska arabisten och forskningsresenären Georg August Wallin, såg i beduinen ett oförstört livsideal och i islam en möjlighet. Doughty tolkade däremot islam och beduinen från en ny västerländsk-kristen förståelsehorisont, i vilken

lund, 'Kulttuurien käsitteellistäminen: esse etnografian metodologiasta' i *Näköaloja kulttuurien - antropologian historiaa ja nykysuuntauksia*, red. Tapio Nisula (Helsinki 1994).

muslimen väckte rädsla och avsky och den arabisk-islamska världen uppfattades som ett skymningslandskap.

I ytterligare två sammanställningar framgår den ojämna kontakten mellan den överlägsna europén och afrikanen under slutet av 1800-talet. I brevväxlingen mellan riket Dahomeys konung Ghêhanzin och det tyska rikets ledande män, bl.a. Bismarck och Wilhelm II, uppfattar Ghêhanzin att han skriver till gelikar, vilket den tyska ledningen – självklart – aldrig gjorde. När sedan Dahomey annekterades av fransmännen lyfte "vännen Wilhelm" inte ett finger. En regelrätt tysk översittarmentalitet återspeglas i Hans Gruners memoarer om den expedition han år 1894 ledde från Togo till Gwandu i dagens nordvästra Nigeria. Värdet i hans beskrivning ligger inte i hans sätt att förhålla sig till den lokala befolkningen, ty tyskarna kom som kungamakare och blandade sig friskt i tronstriderna för att garantera sina egna tilltänkta handelspositioner och sitt politiska inflytande. Trots detta ger hans beskrivning för dagens forskning ytterst värdefulla insikter i de politiska, ekonomiska och sociala förhållandena i Sudansavannen innan regionen delades upp mellan fransmän och engelsmän. Trots Gruners försök att få så många kungar och andra hövdingar som möjligt att skriva under fördrag med honom, och därmed den tyska regeringen, hade detta inget värde i förhandlingarna med de andra stormakterna. Mycket snabbt efter hans hemkomst till Tyskland konstaterades de olika fördragen att vara värdelösa – de hade slutits av maktlösa personer eller var rena falsifikat.

Gränsdragningar

Problemet med verklighetsbeskrivningen bottnar i den västerländska debatten om sinnenas möjlighet eller omöjlighet att förnimma sin omgivning. Platon avvisade möjligheten att kunna direkt närma sig verkligheten, medan Aristoteles intog en motsatt, empirisk inställning. Platons klassiska resonemang bygger på en liknelse; det är endast skuggorna av verkligheten som kan förnimmas, iakttagaren sitter som i en grotta vänd med ryggen mot ljuset och verkligheten. Enligt Aristoteles däremot kunde iakttagaren konstruera en sann bild av verkligheten. Genom att samla och jämföra "fakta", senare även genom mätningar och undersökningar av omvärlden, kunde kunskapen om världen bakom horisonten vidgas och utökas. I bästa fall kunde detta möjliggöra en förståelse för den omgivade verkligheten.

Till denna spänning mellan omöjlighet och möjlighet att kunna närma sig verkligheten tillfogade kristendomen, framför allt i dess augustinska version, för den västerländska iakttagaren uppdelningen mellan Civitate Dei och Babylon. Det etnocentriska perspektivet var eller är visserligen inte något specifikt västerländskt kännetecken. Kristendomens exklusivitet, som liksom judendomen och islam tillmäter den egna tron en primär roll i förhållandet till andra, "icketroende" människor, har varit gränsdragande. Rätten att döma och fördöma främmande diskuterades visserligen i Västerlandet redan före upplysningsfilosoferna, men utgående från de egna – kristna – premisserna.

Den grekisk-kristna världsbilden, som dominerade i Västerlandet fram till upplysningen och ännu utgör grundvalen för den västerländska tolkningen av omgivningen och "den andre", har i princip velat se världen indelad i "vi" och "de". Från denna utgångspunkt är vi iakttagarna, upptäckarna och uttolkarna för den andre. De andra har i den grekisk-kristna – och likaväl i den judiska och islamiska – världsbilden stämplat som barbarer, ociviliserade eller fördömda. I den grekisk-kristna liksom i den islamiska dikotomin kom tron att spela en avgörande roll. Hade de andra dessutom avvikade hudfärg, språk och seder var gränsöverskridandet näst intill omöjligt. Kristen och muslimsk världsuppfattning delade upp världen i rättroende (den kristna världen och dar al-islam) och hedningar (omvärlden, dar al-harb), vars invånare inte åtnjöt samma rättigheter eller ens människovärde som den rättlärige kristne eller muslimen.

Genom reformationen, upplysningen och den mekanisk-tekniska (faustiska) världsbildens segertåg inleddes en bitande kritik mot och utmaning av den grekisk-kristna världsbilden i Västerlandet. Knappt hade indianen och afrikanen, "de vilda", fått ett teoretiskt människovärde och upphöjts till den västerländska civilisationens positiva spegelbild, förrän detta ifrågasattes. Inte minst Voltaire, som å ena sidan ställde den kinesiska civilisationen framom den västerländska, förpassade afrikanen tillbaka till ocivilisationen och en anarkistisk tillvaro. Även den kinesiska vurmen blev en kort episod. Knappt hade de lärde förkunnat konfucianismen som en beundransvärd samhällsbevarande statsfilosofi, så fördömdes det kinesiska samhälle som oförbätterligt stagnerat. Medan utvecklingen tycktes rusa framåt i Europa på alla plan, blev förhållanena i Kina från och med slutet av 1700-talet negationer av de västerländska teknisk-mekaniska framstegen.²⁹ Indianen kunde visserligen upphöjas till den lycklige vilden som levde i ett naturnära tillstånd, men för afrikanen gällde inte ens detta. Antingen levde afrikanen under despotiska förhållanden, där människan hade föga värde och där härskarna sålde sina undersåtar som slavar, eller så var de liksom barn i sitt beteende och i sitt leverne, oförmögna att tänka logiskt, analytiskt eller förnuftigt. Afrikanen uppfattades som oförmögen att nå högre kulturella nivåer och de statsbildningar som hittades i Afrika tolkades som produkter av utomstående kultur och rasinflytande. Resultatet av denna tolkning av afrikaneras kultur och historia var hamiterhypotesen, som var ett uttryck för européernas överlägsenhet och en snedvriden intellektuell konstruktion för att försvara och förklara den europeiska expansionen i Afrika.³⁰

²⁹ Walter Demel, 'Europäisches Überlegenheitsgefühl und die Entdeckung Chinas. Ein Beitrag zur Frage der Rückwirkung der europäischen Expansion auf Europa', *Kolumbus Erben: europäische Expansion und überseeische Ethnien im ersten Kolonialzeitalter, 1415–1815*, red. Thomas Beck, Annerose Menninger, Thomas Schleich, (Darmstadt 1992) 99–143.

³⁰ Pekka Mäsonen, 'Haamin pojat. Afrikkalaisten kuvasta eurooppalaisessa ajattelussa', *Teologisk tidskrift*, Årgång 101, 1996.

Gränsöverskridningar

Den etnocentriska tvångströjan har dock inte uteslutit eller förhindrat alla kulturkontakter. Utbyte av varor och idéer måste ha florerat redan under stenåldern och de tidiga högkulturerna bär alla djupa spår av mer eller mindre intensiva kontakter med omvärlden. Vid sidan av handelsmännen överskred diplomatiska sändebuden och pilgrimerna kulturbarriärerna. Dock var de främlingar då de kom till en annan ort, vilket ofta ledde till att de levde eller tvingades leva avskilt från invånarna. Från dessa ytliga kontakter, som dominerades av främling- och utanförskap, kunde efter hand ett mera intensivt förhållande med den nya omvärlden etableras. Gränsöverskridandet behövde dock inte alltid leda till att det uppstod en mera djupgående samvaro med, för att inte tala om förståelse för, den andre. Otaliga försök har urartat till kulturkrockar och konflikter.³¹

Den europeiska expansionens globala betydelse är ökänd och kräver ingen lång utläggning. Under loppet av fyrahundra år har olika europeiska makter, handelskompanier och privatpersoner först "upptäckt" och sedan erövrat nästan hela världen. Dock var det endast en liten grupp människor som deltog i denna kulturöverskridande verksamhet. De mest kända var ledarna för olika företag, conquistadorer, kaptener, präster, medan den mest omfattande gruppen bestod av samhällets bottenkikt, nämligen sjömännen. Senare tillkom handelsmännen och tjänstemännen, medan den skolade och specialiserade forskningsresenären uppträdde först på 1700-talet. Förmedlingen av intryck från främmande länder, folk och kulturer till Europa var således å ena sidan beroende av mer eller mindre obildat folk (sjömännen), å andra sidan av en handfull mer eller mindre bristfälligt lärda, som i första hand byggde sitt omdöme om omvärlden på sin grekisk-kristna världsbild.

Reseskildringen och tillika gränsöverskridandet kom under århundradens lopp att få ett Janusansikte. Å ena sidan är dessa ett stycke oskyldig västerländsk kulturhistoria. Choklad, kaffe, tobak eller andra exotiska produkter förknippas med reklamernas morian, afrikan eller indian. I Finland lanseras ett nytt kaffemärke, Café Aromé, med bilden av en naken afrikanska, lakrits marknadsförs med karikerade afrikanska gubbar utstyrda som typiska hovmorer, medan Brunberg säljer "negerkyssar". Både reklamen och den allmänna föreställningsvärlden ser i detta bilder av det exotiska. Samtidigt representerar dessa bilder dock en problematisk del av den europeiska idé- och civilisationshistorien. Det kulturhistoriska arvet bär på en inte helt problemfri koppling mellan det främmande och konstruktionen av det främmande. Med denna insikt kan de olika verken om Afrika knytas ihop, ty de berättar alla på sitt sätt om hur bilden av Afrika och afrikanen har skapats.

³¹ Den banbrytande studien i fjärrhandelns roll som brobyggare och överbyggare av kulturella barriärer är Philip D. Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History* (Cambridge 1984).

GRANSKNINGAR

Sexualitet, kvinnlighet och manlighet i det agrara förflutna

Marie Lindstedt Cronberg, *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*. Historiska institutionen. 316 s. Lund 1997.

Utomäktenskaplig sexualitet står i fokus i Marie Lindstedt Cronbergs avhandling om ogifta mödrar. Utgångspunkten är 1600-talet, en period med hård sexualmoral och sträng lagstiftning. Men Lindstedt, historiker från Lund, följer sitt tema ända fram till slutet av 1800-talet. Hennes huvudsakliga syfte är att förstå de övergripande normer som omger sexualitet. Vilka institutioner upprätthöll en sexualmoral: kyrka, lagstiftning eller administration? Hur såg lokalsamhällets värdesystem ut? Lindstedts avhandling bygger på en analys av rättsfall från Torna härad i Skåne.

I den här recensionen presenterar jag Lindstedts studie i relation till den diskussion om betydelsen av kön i 1600-talets samhälle som förts bland svenska historiker. Vad formade kvinnors och mäns liv i det förflutna? Hur kan kvinnornas positioner förstås i relation till männens? Var innebörderna i det som vi kallar kvinnlighet och manlighet radikalt annorlunda i dåtiden? Det här är frågor som vad gäller 1600-talet har lyfts fram och debatterats. Många kvinnohistoriska studier – och några manshistoriska – som rör perioden har presenterats under den senaste tiden. Den övergripande frågan rör hanteringen av det analytiska begreppet kön. För exempelvis Maria Sjöberg utgör genusbegreppet ett viktigt sätt att förstå maktrelationer i 1600-talets samhälle; i en studie av jordägoförhållanden visar hon hur kön och klass kan sammankopplas.¹ En del av 1600-talshistorikerna säger att den könsförståelse som exempelvis Joan Scott och Yvonne Hirdman introducerat inte går att applicera på ett äldre samhälle.² Eva Österberg vill histori-

¹ Se t.ex. Maria Sjöberg, 'Hade jorden ett kön? Något om genuskonstruktionen i det tidigmoderna Sverige' *Historisk Tidskrift* (Sverige) 1996, s. 362–396, och 'Kvinnans sociala underordning – en problematisk historia. Om makt, arv och giftermål i det äldre samhället' *Scandia* 1997, s. 165–192.

² Yvonne Hirdmans genus-begrepp bygger på tanken om en uppdelning mellan kvinnligt och manligt som innefattar och baseras på hierarkiska relationer. Med sin teoretiska ansats visar Joan Scott att kön ger betydelse åt olika maktrelationer. Begreppet kön (som

sera både begreppet och betydelsen av kön.³ Marie Lindstedt ställer sig mitt emellan dessa. Hon väljer att ge begreppet kön en stark position, men hennes val är "betingat av de historiska realiteterna. Det gamla bondesamhället var organiserat kring en könsdikotomi som framstod som så fullkomligt självklar att ingen hade distans nog att ifrågasätta den." (s. 31)

1600-talets lagtexter var påverkade av mosaik rätt. Sexualitet utanför äktenskapet bestraffades av både världsliga och kyrkliga myndigheter i ett samhälle präglad av ortodoxi. Under 1700-talet lindrades rättsreglerna. Under 1800-talet avkriminaliserades utomäktenskaplig sexualitet mellan kvinnor och män. Det världsliga straffet föll bort. I början av 1600-talet benämndes brottet mökränkning. Då var det främst män som dömdes. Efter kyrklig påtryckning betonades individens synd, och kvinnors sedlighet började ifrågasättas i större utsträckning. I slutet av 1600-talet, då Lindstedts egentliga studie tar sin början, sågs bägge parter som ansvariga för den handling som nu benämndes lönskaläge. Den utomäktenskapliga fruktsamheten var låg, men många av de inblandade ställdes inför rätta. Lagen var sträng – och den tillämpades på både män och kvinnor. Lindstedt visar att det största antalet män dömdes då lagen var som strängast. Enbart i 23% av fallen mot ogifta par som fött barn undgick fadern straff under slutet av stormaktstiden. Det sena 1600-talet och det tidiga 1700-talet tillskrev männen ett moraliskt ansvar, samtidigt som processerna gav kvinnorna ett ekonomiskt understöd från barnets fader. Lindstedt hävdar, till skillnad från övrig forskning, att manlig otrohet inte var tillåten i 1600-talets och det tidiga 1700-talets agrarsamhälle.

Genom att studera två olika perioder – den ortodoxa perioden med en sträng lagstiftning (1680–1750) följdes av en tid med social omstrukturering och liberaliserad lagstiftning (1750–1880) – lyckas Lindstedt visa på förändringar. Under den tidiga undersökningsperioden var en liten andel av barnen (1–3%) födda utom äktenskapet. Under 1700-talet ökade antalet utomäktenskapliga barn. Sexualitet utanför äktenskapet var inte längre ett lika fruktansvärt brott som under det föregående seklet. Lindstedt visar att styrkeförhållanden i kvinnors och mäns positioner förändrades. Efter 1734 knöts bevisbördan vad gäller mannens andel i brottet fastare till kvinnan. Men det var svårt för kvinnor att föra fram bindande bevis. För mannen blev det enklare att förneka sin inblandning när brottet delvis hade avdramatiserats. 1779 års barnamordsplakat var ämnat att skydda kvinnor. Det gav ogifta kvinnor möjlighet att föda anonymt, och de behövde inte längre uppge faderns namn. Men anonymiteten skyddade i första hand männen. Färre fall fördes

här används parallellt med genusbegreppet) har använts för att visa vilken stor samhällelig betydelse könsrelationer har. För appliceringar på 1600-talsforskning se t.ex. Sjöberg 1996 och Gudrun Andersson & Maria Ågren, 'Kvinnor och egendom under tidigmodern tid – forskningsläge och forskningsstrategier', *Scandia* 1996, s. 25–53.

³ Se Österbergs inledning till antologin *Jämmerdal & Fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige* (Stockholm 1997), s. 7–23.

under Lindstedts senare undersökningsperiod, 1750–1880, till häradsrätterna. Färre män dömdes och straffet för kvinnor lindrades. Åt 1741 ändrades reglerna för kyrktagning: "lösekonor" stigmatiserades inte längre mitt i kyrkan utan de undergick enskilt skriftermål i sakristian. Men andelen kvinnor som fick ekonomiskt understöd av män minskade. Under 1800-talet undgick män så gott som alltid bestraffning, medan kvinnor ännu i slutet av samma sekel bestraffades av kyrkliga myndigheter.

Det är enligt Eva Österberg (1997) svårt att tolka utvecklingen av kvinnors situation under stormaktstiden i termer av förbättring eller försämring. Österberg framhåller att det inte går att beskriva något enhetligt könsystem som skulle utgöra bas för en dylik tolkning. Utgående från Lindstedts tema, utomäktenskaplig sexualitet, kan dock en viss försämring skönjas om kvinnors positioner jämförs med männens.

I mina ögon handlar det mest tänkvärda i Lindstedts avhandling inte om förändring. Det handlar om kontinuitet. I lokalsamhället visade sig den stränga sexualmoralen bli långlivad. Trots förändrad lagstiftning levde äldre moralregler kvar ännu under 1800-talet – och kyrkan var, enligt Lindstedt, den konserverande faktorn. En negativ syn på kvinnors sexualitet hör till de kontinuerliga dragen som lyfts fram i avhandlingen.

Marie Lindstedt Cronbergs tes är att ärbarhet ger förståelse för den konservativa sexualmoralen: kvinnlig ära länkas i större omfattning än manlig till uppfattningar om sexualitet. Hon exemplifierar med begreppsanvändning. Benämningen "kvinfolk" användes om kvinnor som anklagades för sedlighetsbrott, medan männen beskrivs med sina gängse epitet. Ortodoxins samhälle beskrivs ofta som kollektivt. Därför blir Lindstedts påpekande om att äran var personlig, inte släkt- eller grupprelaterad, intressant. Det föll på kvinnorna själva att upprätthålla sin ära. Lindstedt antas dock att det var svårt för kvinnor att agera inför rätta i syfte att rentvå en ära besudlad av sexuella relationer. Däremot återgav kyrktagningen kvinnor och män rätten att åter kunna gå i nattvarden. De återfick också sin plats i det lokala kollektivet. Vikten av återintegrering i kollektivet ger enligt Lindstedt förståelse för kyrkopliktens och nattvardens betydelse.

Varför utsatte kvinnor sig för de risker som sexuellt umgänge medförde? Lindstedt visar att kvinnor i vissa fall tog initiativ till sexuellt umgänge. Bland annat uttrycken "kvinfolket" var "benäget" tas som belägg för att kvinnor sågs som agerande. Men kan det här inte också sättas i relation till att kvinnor sågs som de okyska? Kvinnlighet sammankopplades med körtja.⁴ Under den äldre perioden föreligger inga belägg för att de kvinnor som återfinns i processmaterialet skulle ha varit prostituerade. "Återfall" var inte ovanliga, men de inblandade beskrevs inte som prostituerade. Inte heller i materialet från den senare delen av undersökningen hittar Lindstedt sådana fall som med säkerhet

⁴ Set.ex. Jonas Liliequist, 'När blir den "osynliga" synden synlig?' *Lambda Nordica* 1997, s. 6–23.

kan tolkas som prostitution. Under den här tiden märktes en ökad skillnad mellan obesuttna och besuttna. Andelen barn födda utom äktenskapet ökade snabbare i den förra gruppen. Hade kvinnorna i de fattigare leden en annan, mera "frigjord" moral? Etnologen J o n a s F r y k m a n har tolkat detta mot bakgrunden av större sociala skillnader och en ökad rörlighet. Lindstedt är dock mera benägen att följa A n n - S o f i e O h l a n d e r s tolkning. Ohlander hävdar att kvinnor inte gifte sig p.g.a. graviditet: de var gravida därför att de skulle gifta sig.⁵ Men Lindstedt ser en ännu mera komplex bild. Hon hävdar att många kvinnor ur den obesuttna klassen var gravida i hopp om att kunna gifta sig. Utomäktenskapliga förhållanden kan således ses som ett sätt att locka friare – kvinnor tar en risk i syfte att söka sig en äktenskapspartner. Och i detta syfte gynnades kvinnorna av en sträng lagstiftning.

Det finns en tendens att se kön som mindre betydelsefullt – underställt kategorier som hushåll, religion, ära, dygd och stånd – i ett äldre samhälle. Lindstedts studie visar hur fast sammankopplade begrepp som ära och kön är. Äran kan inte förstås utan en fokusering på kön; kvinnlighet och manlighet kan inte förstås utan en problematisering av "äran". Också betydelsen av maktförhållanden mellan könen har diskuterats. Maria Sjöberg (1996) har sett underordningen som en utgångspunkt i sin studie av sambandet mellan kön, ägandeförhållanden och klassrelationer. Hon anlägger ett strukturellt perspektiv och har velat visa hur kön ingår som ett viktigt element när klasser formeras. G u d r u n A n d e r s s o n (1997) vill tona ned betydelsen av könade hierarkier genom att peka på kvinnornas valmöjligheter och strategier.⁶ Med sitt aktörsperspektiv visar hon hur kvinnor med utgångspunkt i sin hushållsposition kunde agera inför rätten. Det perspektiv Marie Lindstedt Cronberg anlägger är bredare – hon lyckas på ett fruktbart sätt kombinera det strukturella med en förståelse för agerandet.

Trots olikheter i ansats och tolkningar lyfter både Sjöberg och Andersson fram ägande som maktgenererande, detta möjliggör agerande och ligger till grund för auktoritet. Vid tolkningar av status och generering av makt är det kategorier – ägande och husbondeskap – som i främsta hand kan knytas till manlighet som står i fokus. Också tinget, Anderssons studieområde, kan tolkas som en arena för manlighetskonstruktion. Lindstedts studie, som lägger tyngdpunkten på sexualitet och kvinnlighet, ger ett annorlunda perspektiv. Den bild hon målar är komplex, men hon visar att den sexuella äran var av grundläggande betydelse för kvinnorna i det samhälle hon studerar. Hon studerar relationer mellan kvinnor och män, men hon lägger större vikt på kvinnorna. Lite tillspetsat menar jag att hon visar betydelsen av kön genom att

⁵ Ann-Sofie Ohlander, *Kärlek, död och frihet: historiska uppsatser om människovärde och livsvillkor i Sverige* (Stockholm 1986), s. 66–84.

⁶ Set.ex. Andersson & Ågren 1996, Gudrun Andersson, *Tingets kvinnor och män: genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal*, Studia Historica Upsaliensia (Uppsala 1998).

studera sexualitet och kvinnlighet. Men själva begreppet sexualitet förblir dock oproblematiserat och ohistoriserat i studien. Lindstedt särskiljer inte de olika ansatser som i Foucaults kölvatten använts i historiska studier av sexualitet.

I den här studien anläggs många perspektiv på ett omfattande tema. Lindstedt för också många intressanta diskussioner med andra forskare. Resultatet är att avhandlingens olika delar emellanåt känns svåra att hålla ihop. Avhandlingen är dock mycket läsvärd. Marie Lindstedt Cronberg lyckas kombinera en analys av övergripande mönster med en förståelse för de kvinnor vars ära var besudlad.

Ann-Catrin Östman

Sägn och sanning om året 1918

Ulla-Maija Peltonen, *Punakapinan muistot. Tutkimus työväen muistelukerronnan muotoutumisesta vuoden 1918 jälkeen* [Minnen från det röda upproret. En undersökning om utformningen av arbetarnas minnen och berättelser efter år 1918], SKS 657, 362 + 81 s. Helsingfors 1996.

Vetenskapen och forskningen vädjar till läsarens förnuft och tänkande, medan en skönlitterär författare kan beröra dennes känslor. Redan samtiden var medveten om att året 1918 var av historisk betydelse. Forskningen hade redan länge begrundat de dramatiska skeendena då Väinö Linna år 1960 gav ut andra delen av romansviten *Täällä Pohjan tähden alla (Under Polstjärnan)*. Romanen återuppväckte den gamla tragedin på ett sätt som ingen vetenskaplig undersökning hade kunnat göra före det.

Den ofta hetsiga debatten kring Linnas roman och de händelser som han beskriver verkar ha varit startskottet för de insamlingar av minneskunskap som vid samma tid sattes igång på tre håll. Arbetarnas minneskunskapskommitté (työväen muistitietotoimikunta) vände sig med långa frågeformulär speciellt till vänsteranhängare. Finska litteratursällskapetets (Suomalainen kirjallisuuden seura, SKS) insamling var öppen för alla och den besvarades av personer som sympatiserade med de röda respektive med de vita. Finlands kommunistiska parti (FKP) arrangerade flera enkäter, som i vissa aspekter skiljde sig från de övriga. För det första var utgångspunkten att samla material för det egna partiets historia, varför man riktade sig endast till partimedlemmar. För det andra gällde frågorna inte endast år 1918, utan hela partiets "underjordiska period" 1918–1944.

Arbetarnas minneskunskapskommitté fick in ungefär sexhundra berättelser, SKS samlade in 480 beskrivningar och Finlands kommunistiska parti 240. Med tanke på berättelsernas tillförlitlighet var man inte för tidigt ute

med insamlingsverksamheten, snarare tvärtom. Det hade redan gått över fyrtio år sedan de aktuella händelserna. De män och kvinnor som hade varit vuxna år 1918 var oftast pensionärer när de besvarade frågeformulären över fyra decennier senare.

Ulla-Maija Peltonen har i sin avhandling utnyttjat detta insamlade minnesmaterial. Det är dock så omfattande att hon omöjligt har kunnat undersöka allt. Hon har snarare plockat fram några intressanta bitar. För en historiker kan denna typ av minneskunskap endast utgöra ett välkommet komplement till det egentliga källmaterialet, men Peltonen närmar sig inte materialet som en historiker, utan som folklorist och folklivsforskare. Därför kan hon grunda sin framställning helt på de insamlade hägkomsterna. Hon behandlar alla frågor i den form som de speglas i de i efterhand berättade minnena.

Undersökningen består av tre rätt så olika delar. Den första delen handlar om våldet under år 1918, eller snarare minnena om våldet. Framställningen baseras på 282 berättelser, som Peltonen har valt ur SKS:s och minneskunskapskommitténs samlingar. I denna del har hon också tagit med skräckhistorier berättade av de vitas anhängare, även om de egentligen faller utanför avhandlingens rubrik. Redan Jaakko Paavola i n e n visade i sin terrorforskning på 1960-talet att den största delen av dessa berättelser är uppdikade, men Peltonen har fördjupat sig ytterligare i denna problematik. Hon har jämfört våldsberättelserna från år 1918 med tidigare krigstidsskildringar i SKS:s arkiv och i Svenska litteratursällskapets folk kultursarkiv. På detta sätt kan hon visa att berättelserna om inbördeskriget innehåller rikligt av samma element som förekommer i berättelser om förföljelser under äldre krig, framför allt i krig mot Ryssland. Offret tvingas springa vid sidan av eller efter en häst, offret bränns, uppspikas, stympas eller genomborras, tungan, fingrar eller halsen bryts av, bröst skärs, könsdelar snöps, magar öppnas och människor sänks i vakar i både de vitas och de rödas berättelser. Allt detta är upprepningar av skräckupplevelser som de skildras i äldre historier om förföljelser under krig. En del berättelser, t.ex. om korsfästning och ögon som sticks ut, representerar rent av en internationell tradition. Nya element har också tillkommit. Skildringar om hur en partibok har spikats fast i offrets huvud eller bröst har naturligtvis inte förekommit efter tidigare krig.

Författaren behandlar berättelserna som berättelser, utan att egentligen alls diskutera vilken verklighetsbakgrunden kan tänkas vara, fränsett några generella hänvisningar. Historiskt sett är detta otillfredsställande. Läsaren får inte se hur fama crescit eundo, hur fjädern blir en höna, hur berättelsen växer under tidens gång.

Både de röda och de vita berättade skräckhistorier. Den avgörande skillnaden verkar vara att i de rödas berättelser spelas den omänskliga skurkens roll av en vit och i de vitas berättelser är skurken röd. Peltonen betonar att de vitas berättelser om röd terror är en del av den offentliga berättelsen och den stora traditionen, medan de rödas berättelser utgör en informell, röd offentlighet

och en del av den lilla traditionen. Så var det naturligtvis efter maj 1918. Efter att upproret hade slagits ned var de offentliga kanalerna för en tid framåt endast i de vitas händer. Ursprungligen hade dock också de rödas berättelser varit offentliga berättelser. I det röda Finland utkom endast röda tidningar och de rödas skräckberättelser hade ursprungligen tillkommit i denna press som övervakades av de röda civil- och militärmyndigheterna.

De röda och de vita berättelserna påminner starkt om varandra både vad gäller innehåll och tillkomst. För min del har jag kommit till slutsatsen att det handlar om en bild av fienden som har skapats för krigets inre behov, men som har fortsatt att leva ett eget liv efter krigets slut. En sådan fiendebild behövdes och behövs tydligen i alla krig för att hålla stridsmoralen uppe hos de egna och skapa kampberedskap hos de osäkra. Om fienden skulle framställas som ädel, mild och djupt mänsklig, en människa som inte vill en fluga förnär, skulle det svårligen vara möjligt att motivera varför han trots allt måste dödas. Därför måste fienden göras omänsklig, man måste klä av honom alla mänskliga drag, så att man kan skada honom utan medkänsla eller ömkan. Peltonen antar att det endast var de vita som skapade en skräckbild av fienden i propagandistiskt syfte, men den röda pressen framställde de vita som monster på samma sätt. Peltonen ger själv en hel rad exempel på hur fienden i andra krig har gjorts omänsklig.

Inbördeskriget delade Finlands folk från grunden och denna tudelning skulle bli långvarig. Också minnena var tudelade. De vitas och de rödas syn på händelserna var djupt förankrad i den egna världsbilden och skilde sig diametralt. Förlusten år 1918 fick inte de röda att överge den av marxistisk ideologi färgade världssynen. Vänsterns uppfattningar levde vidare i minnena, i den egna pressen, i minnespublikationer och i den muntliga traditionen. Peltonen har säkert rätt när hon konstaterar att minnena och berättelserna måste ha varit ett redskap i en ideologisk strid mot de offentliga vita skräckberättelserna. De var en viktig del av vänsterns motkultur.

Efter de egentliga krigsberättelserna föddes ett andra lager av berättelser som handlade om vårens avrättningar, spökande offer och de vita bödlarnas senare olycksöden. Förbipasserande tyckte sig höra jämmer eller psalmsång från de rödas gravar. Bleka vålnader verkade sväva ovanför gravstenarna och en avrättad rödgardist kunde tiotals år senare dyka upp för att hälsa på en bekant. Om de vita bödlarna visste man berätta att de alkoholiserades, blev blinda eller vansinniga, insjuknade i obotliga sjukdomar, råkade ut för olyckor eller begick självmord. Peltonen stämplar denna typ av historier som uppbyggda föreställningar och förhoppningar och så måste det nog också överlag vara. Hon antar att den röda muntliga traditionen på detta sätt lät de vita få sitt straff även om de inte officiellt ställdes till svars för sina handlingar. Hon kan mycket sannolikt ha rätt i detta.

I ett andra avsnitt behandlar Peltonen berättelser som handlar om förhållandet mellan vänstern och myndigheterna under mellankrigstiden. Bland de ovan diskuterade skräckberättelserna från 1918 finns mycket material som

kan betecknas som folkdiktning i ordets riktiga betydelse. De levnadsminnen som arbetarrörelsens medlemmar har förmedlat speglar mycket exaktare de verkliga händelserna och skulle således lämpa sig bättre för det nu moderna *oral history*-greppet. Det verkar som om författaren inte med den metod hon valt har kunnat få ut lika mycket av sina andra teman som av det första.

Motsatsförhållandet mellan vänstern och högern förblev djupt under hela mellankrigstiden, trots försök att bygga broar. Vid sidan av armén var kyrkan, rättsväsendet och skolan den rådande samhällsordningens stöttepelare och högerens högborgar. Redan den gamla arbetarrörelsen hade förhållit sig kritiskt till dessa institutioner. Ett bevis på detta är de tio mördade prästerna i det röda Finland. Efter år 1918 var vänsterns syn på kyrkan och rättsväsendet om möjligt ännu mera negativ. Efter år 1923 kunde man klippa banden till kyrkan genom att utträda ur den, men den allmänna läroplikten tvingade också de rödaste familjer att sätta sina barn i folkskola och många fortsatte till läroverk. Lärarkåren var ofta lika vit som prästerskapet och domarna. Barn från röda familjer kontrasterade skolans vita världsbild mot hemmets röda. Om detta skedde demonstrativt, t.ex. genom att klotta på historiebokens porträtt av general Mannerheim, var en konfrontation oundviklig. Lärarna kunde på olika sätt visa sin onåd. Arbetarfamiljernas barn fick lätt en negativ bild av skolan, skoltiden var ofta en tid av förödmjukelser och straff.

Den tredje delen av Peltonens avhandling grundar sig på det material som FKP har samlat in. Partiet bad sina medlemmar berätta om hur partiets verksamhet hade utformats under 1920- och 1930-talen, vilket de också gjorde. Under denna tid behandlade myndigheterna kommunismen som en från Moskva styrd landsförrädisk rörelse, som man gjorde allt för att krossa. Möten måste således hållas i hemlighet, flygblad spreds i smyg, slagord målades nattetid och den röda flaggan måste hissas utan vittnen. Trots arbetsgivarnas och myndigheternas motåtgärder försökte man arrangera strejker. På första maj och under de festdagar som den kommunistiska internationalen utlyst lyckades man hålla demonstrationer. Fångarna i Tavastehus kvinnofängelse firade arbetarnas internationella festdag genom att arrangera ett första majtåg i samband med sin dagliga rast. I berättelserna skildras också husrannsakingar, högförräderifall som behandlats i domstol samt diskriminering på arbetsplatsen.

Peltonen har gett detta avsnitt rubriken 'Joukkovoiman kokemus' (En upplevelse av massans styrka). De exempeltexter som hon framlägger i bilagor verkar dock snarare visa på en stark tro på den egna saken, på partitrohet och trots. Även om man kanske inte skulle tro det, passar också detta tredje tema under avhandlingens rubrik; året 1918 är fortfarande närvarande i dessa berättelser. Berättarna har som barn med egna ögon sett kriget eller åtminstone har deras familjer berörts av det. De har ofta ärvt partitillhörigheten från sina föräldrar och gamla rödgardister utgör deras främsta referensgrupp. På detta sätt var det röda upproret en förenande och ideologiskt stärkande faktor för dem.

Ulla-Maija Peltonen har lagt fram sin avhandling inom ämnet folkloristik och det är inom denna disciplin som dess vetenskapliga betydelse bedöms. Hennes tillvägagångssätt är det vanliga inom folkloristik och traditionsvetenskap – därför tillfredsställer resultatet inte alltid en historiker. En lite djupare dykning i de egentliga skeendena år 1918 hade varit på sin plats, nu är hänvisningarna till dessa väl svepande. Peltonen låter t.ex. läsaren förbli i den tron att benådningen av de röda fångarna började först på 1920-talet och att de röda satt fängslade i mellan fem och åtta år. I verkligheten var största delen av domarna villkorliga och de mest betydande amnestierna genomfördes i oktober–december 1918. Den tid som fångarna satt inne var snarare fem månader än fem år. Endast en bråkdel skakade galler ännu julen 1918.

Juhani Piilonen

Särorganisationer för kvinnor

Bengt Nilsson, *Kvinnor i statens tjänst – från biträden till tjänsteman. En aktörsinriktad undersökning av kvinnliga statstjänstemäns organisering, strategier och kamp under 1900-talets första hälft*, Studia Historica Upsaliensia 179. 335 s. Uppsala 1996.

Bengt Nilsson har i sin avhandling tagit upp ett tema som vid första anblicken ter sig rätt bedagat eller åtminstone väl utforskat. Det har skrivits och talats mycket om kvinnornas inträde i arbetslivet och i statens tjänst. Det är väl känt att en mängd kvinnor sökte anställning i statlig tjänst i slutet av 1800-talet och speciellt kring sekelskiftet. En orsak var statsmaskineriets tillväxt som medförde ett behov av utbildad, men samtidigt billig och flexibel arbetskraft. Vi vet att kvinnorna småningom besatte byråkratins lägre nivåer. De s.k. biträdestjänsterna var osäkra och lågavlönade. Arbetsuppgifterna var mycket rutinbetonade och kvinnor kunde inte vänta sig någon framtida karriär. Trots det sökte sig allt flera kvinnor till kontoren.

Kvinnornas beredskap att ta tjänst vid ämbetsverken har å ena sidan förklarats med att en allt mindre del av överklassens döttrar ingick äktenskap. Å andra sidan har man hävdats att hushållsarbetena blev så mycket lättare, att hushållen inte längre behövde lika mycket arbetskraft som tidigare. I detta läge fanns det många kvinnor som behövde ett socialt sett passande arbete.

Samtidigt skapades en utbildning som mycket väl lämpade sig för det nya arbetslivets behov. Flickor utbildades för likartade kontorssysslor och pojkar för chefspositioner. Ändå ansågs giftermål vara kvinnans huvuduppgift och de flesta gjorde förstås precis som normen förutsatte.

Nilsson nämner alla dessa välbekanta faktorer. Hans undersökning inleds

vid sekelskiftet då man grundade de första fackliga organisationerna för kvinnor i statens tjänst. Nilsson är intresserad av könsmässig särorganisering. Den mest centrala organisationen i avhandlingen är Föreningen Kvinnor i Statens Tjänst (KST), grundad 1907. Andra kvinnliga fackorganisationer som ägnas en mera ingående analys är Kvinnliga kontoristföreningen (KKF, gr. 1903) och Sveriges kvinnliga Tulltjänstemannaförening (gr. 1924). Dessutom tar undersökningen upp några statliga inrättningar, fr.a. Riksbankens och Riksförsäkringsanstaltens, personal. Bankens kvinnliga personal anslöt sig till KST, försäkringsanstaltens åter till en med den manliga personalen gemensam personalförening.

Avhandlingens frågeställning bestämmer den kronologiska avgränsningen: Nilsson inleder med en dryftning av orsakerna till grundandet av KST och avslutar sin skildring på 1950-talet då KST redan i nästan ett decennium hade varit medlemsorganisation i Tjänstemännens centralorganisation (TCO). Huvudkällorna är organisationernas arkiv, som kompletterats med ett tjugotal intervjuer med kvinnor som gjort karriär i statlig tjänst.

Nilssons undersökningsobjekt rör sig såväl tematiskt som kronologiskt på nära nog okänd mark. Intresset för den fackliga organisationsverksamheten bland den kvinnliga arbetskraften i statens tjänst har varit ringa, till en del därför att forskningen rörande tjänstemannakåren i huvudsak har utförts av män som inte lärt sig att betrakta kön som ett element som strukturerar samhället på ett centralt sätt. Till en del ligger förklaringen också i att forskning- en rörande den fackliga organiseringen utgått från ett klassperspektiv, som inte sett medelklassen som särskilt intressant. En av Nilssons mest centrala iakttagelser är också att de kvinnliga tjänstemannaföreningarna utförde ett pionjärbete som underskattats av tidigare forskare.

Kvinnors fackföreningar har inte heller riktigt väl passat in i den definition av fackförening som Nilsson uppställer enligt Mats Greffs *Kontoristen. Från chefens högra hand till proletär* (1992): en fackförenings målsättning är att "tillvarata medlemmarnas ekonomiska och sociala intressen – även bevaka frågor som rör pensioner, sjukdom och arbetslöshet. Dessutom måste föreningen vara medveten om motsättningsförhållandet mellan de anställda och arbetsgivarna och även stå självständigt gentemot de senare. Slutligen fordras att föreningen agerar kollektivt när den framför sina krav."

Nilssons avhandling är "en aktörsinriktad undersökning av kvinnliga stats-tjänstemäns organisering, strategier och kamp under 1900-talets första hälft". Han använder sig av två centrala begrepp: strategi och habitus. Med strategi avser han "en medveten kalkyl, handlandet sker enligt en uppgjord plan". Vilken strategi man väljer beror på habitus, som Nilsson definierar enligt Pierre Bourdieu's resonemang i 'Distinktioner. En social kritik av omdömet' (i *Kultursociologiska texter*, 1993): "ett system av dispositioner uppkomna genom uppfostran och utbildning som styr människornas sätt att handla, tänka och orientera sig i den sociala världen".

Nilsson lyckas bäst i fråga om att gestalta de kvinnliga befattningshavarnas

strategier. Grundandet av en fackförening (KST) förklaras med flera faktorer. Till dem hör den stora organiseringsvåg som inleddes vid sekelskiftet samt modeller från vissa andra kvinnodominerade yrkeskårer, såsom t.ex. lärarna. Härtill kom att antalet kvinnliga tjänstemän blev tillräckligt stort för att bilda underlag för en intresseorganisation. Expansionen gav upphov till en allmän diskussion om skuggsidorna i kontorspersonalens yrkesförhållanden och den bidrog till iveren att grunda en facklig organisation.

Två andra faktorer var vissa ledande kvinnors stora aktivitet samt i anslutning därtill stödet för KST:s grundande från såväl Fredrika Bremer-förbundet som från män på chefsposter i vissa ämbetsverk. Å andra sidan närpå tvingade särorganiseringen de manliga kollegerna till en facklig organisering som utestängde kvinnor genom krav på akademisk examen som villkor för medlemskap.

Nilsson påvisar även hur män på tjänstehierarkins lägre nivåer upplevde kvinnor som konkurrenter. Kvinnor accepterades så länge de förblev en form av arbetskraft som fyllde tiden mellan skola och äktenskap genom att utföra enkla arbetsuppgifter. När det började visa sig att kvinnorna såg sina anställningar som permanenta och tjänsten som ett livstidsyrke oavsett civilstånd manifesterade manliga kolleger starkt motstånd mot kvinnors fackliga krav.

Det var emellertid inte fråga om ett öppet krig mellan könen. Den manliga kontorsarbetskraften som drömde om socialt avancemang upplevde kvinnor som ett hot. Däremot fick såväl KST som KKF ett viktigt stöd av högre manliga tjänstemän och senare även av vissa riksdagsledamöter som stod nära de kvinnliga tjänstemännen.

Undersökningens intressantaste iakttagelser gäller också hur kön och samhällsklass samverkar. Kvinnorna behandlades å ena sidan som en homogen massa, som definierades just genom kön. Definitionen doldes på ett väl beaktat sätt i krav på utbildning och åtminstone i Finland också i uppfattningar om kvinnans "natur", som inte ansågs lämpa sig för vissa högre uppgifter.

Å andra sidan var klasspositionen i en viss mening viktigare än kön. Kontorsbiträdena härstammade mestadels ur medel- och överklassen; kvinnornas strategi gick ut på att utnyttja sin klassposition eller ett slags ståndssympati. Strategin var såtillvida framgångsrik att den med tiden kunde utvidga kvinnors rätt till ordinarie tjänster och möjligheter att kvarstå i statens tjänst efter äktenskapet. Till klasspositionen ansluter sig enligt min mening också de nära kontakterna till Fredrika Bremer-förbundet och den central roll som ledande kvinnor i vissa särorganisationer spelade.

Det förefaller som om dessa kvinnor skulle ha uppfattat sin roll som ett slags samhällsmödraroll. De framträdde som budbärare och taleskvinnor för hela gruppen av kvinnliga statstjänstemän och lyckades med sin strategi förbättra de kvinnliga kontoristernas ställning genom att höja och differentiera lönerna i förhållande till uppgifter och kompetens, genom att utverka tryggare anställningsformer, rätt till ordinarie anställning samt därtill hörande sociala förmåner och rätt till karriär. Å andra sidan är det påfallande att endast få kvinnliga tjänstemän sökte högre tjänster eller ens anslöt sig fackföreningen.

Nilssons begrepp "habitus", som definierar strategierna, stannar i avhandlingen på något sätt på halva vägen, även om redan det faktum att han aktualiserar begreppet lyfter fram många frågeställningar som senare forskning kommer att få dryfta. För att kunna utnyttja habitus i en vidare mening hade krävts att forskaren uppmärksammat förhållanden också utanför det egentliga arbetslivet; enbart ett fastställande av klassposition räcker inte.

I min egen undersökning av tjänstemannakåren under 1800-talet, *Suvuista virkoihin. Postilaitoksen virkakunta 1864–1899* (1994) tog jag delvis upp samma problem, om också med en annan terminologi. I stället för "habitus" använde jag begreppet släktkrets. Den kvinnliga arbetskraften vid postverket i Finland placerade sig mellan den privata och den offentliga sfären och dessa båda livsområden strukturerade kvinnors karriärval. Statens expansion avlägsnade "tjänster" från familjerna, inte av välutbildade män i karriärstegens början (s. 288). Utvecklingen var mycket långsammare och osynligare än den ter sig i det s.k. officiella materialet.

Man kan anta att utvecklingen i Sverige gick i samma riktning som i Finland. Det innebär åter att "habitus" hos de kvinnor som inträdde i statens tjänst i rätt stor utsträckning hade tagit form redan före sekelskiftet och i hög grad utgått från beteendemodeller som bestämdes av samhällsklass. Den påverkades emellertid också i allra högsta grad av vissa socialpolitiska realiteter, såsom t.ex. existerande trygghetsarrangemang för ålderdom och sjukdom.

Bengt Nilsson ser kvinnornas inmarsch i kontoren och deras fackliga kamp som en del av kvinnoemancipationen. Kvinnornas fackliga agerande syftade till att förbättra deras ställning i tjänsten. Nilsson betonar upprepade gånger att kvinnorna inte enbart var passiva offer för ett enat patriarkat, utan att de också hade makt och agerade självständigt i historiens drama. Han försöker få fram kvinnors kollektiva erfarenheter och agerande för att förändra givna strukturer.

Men ifrågasatte kvinnorna de gällande könsrelationerna genom att särorganisera sig på basis av kön? Nilsson dryftar inte heller i vilken utsträckning tanken att kvinnorna i statens tjänst utgjorde ett slags försökskaniner, med vilkas hjälp man testade kvinnokönets lämplighet som arbetskraft, påverkade särorganisationernas val av strategier.

Undersökningens slutkonklusion är att kvinnorna vid olika tider och vid olika ämbetsverk prövade olika strategier, som långt byggde på val av samarbetspartner. Den sista alliansen med TCO visade sig ödesdigert. På 1950-talet uppslukades KST av TCO, men samarbetet ledde i alla fall till att TCO blev tvunget att ägna också den kvinnliga arbetskraftens intressen allvarligare uppmärksamhet än tidigare.

KST och dess systerorganisationer var av allt att döma viktiga, ty kvinnor i statens tjänst fick bättre arbetsvillkor än kvinnor i samma uppgifter inom den privata sektorn. En för framtida forskning viktig iakttagelse är att det i granskningar av emancipationen inte räcker att uppmärksamma enbart politiska organisationer; också de fackliga spelade en avgörande roll.

Däremot ter sig frågan om huruvida de kvinnliga kontoristerna proletarisades eller avancerade mot bättre tider tämligen irrelevant. Samhället är mera differentierat än så. Faktum är ändå, som Nilsson också konstaterar, att kvinnor i arbetslivet överlag marginaliserades på grund av sitt kön. Kvinnans öde var att blomstra i äktenskapet eller vissna framför skrivmaskinen.

Maritta Pohls

Kekkonen i förklarar ljus

Juhani Suomi, *Urho Kekkonen 1936–1972*. I–VI. Otava. 3900 s. Keuruu 1986–1996.¹

Då historikern och tjänstemannen vid utrikesministeriet Juhani Suomi år 1979 första gången diskuterade med president Urho Kekkonen om sammanställande av en biografi var presidenten fortfarande i sin krafts dagar. Vid denna tidpunkt avlade Kekkonen bl.a. ett statsbesök i Tyska Förbundsrepubliken, som karakteriserats som en framgång. Då Suomi slutligen inledde sitt arbete år 1982 var Kekkonen sjuk och dement och hade tvingats avstå från makten. År 1986, då verkets första del, som behandlar åren 1936–44, var färdig avled Kekkonen – jämnårig med sitt sekel.

Under de tio följande åren har levnadsteckningen utökats med fem digra volymer, där Kekkonens verksamhet har granskats ända fram till år 1972. Ytterligare delar är att vänta.² Suomis sätt att granska sitt objekt är respektfullt och empatiskt. Inga avsteg har gjorts från den linje som utstakades i första delen, trots att Europas politiska karta har omgestaltats under forskningsprocessens gång. Sovjetunionen finns inte längre och VSB-Finland har ersatts av EU-Finland.

För och emot

Förändringarna har naturligt nog inte undgått de finländska historikerna. Åtskilliga verk har utgivits kring temat Europa samt Finlands band västerut. Samtidigt har Finlands tidigare östpolitik och Urho Kekkonens andel i denna börjat bedömas t.o.m. mycket kritiskt. En viktig roll i denna utveckling spe-

¹ *Myrrysmies. Urho Kekkonen 1936–1944*. 1986; *Vonkamies. Urho Kekkonen 1944–1950*. 1988; *Kuningastie. Urho Kekkonen 1950–1956*. 1990; *Kriisien aika. Urho Kekkonen 1956–1962*. 1992; *Presidentti. Urho Kekkonen 1962–1968*. 1994; *Taistelu puolueettomuudesta. Urho Kekkonen 1968–1972*. 1996.

² Recensionen har tillkommit före utgivningen av den senaste delen av Juhani Suomis Kekkonen-biografi.

lade Timo Vihavainens bok *Kansakunta rähmällään* (Nationen i stoftet), som utkom år 1991.³ Verket kan ses som ett slags reningsritual, där man genom att ställa Kekkonen inför historiens domstol på ett symboliskt sätt löser finländarna från det förflutna.

Med dyster humor skildrar Vihavainen "finlandiseringen" historia och tar upp den idealisering av grannen och vilja att vara till lags som förekom i Finland under sovjetmaktens tid. En självrensning som verkade nedbrytande på folkets moral fick fotfäste inom alla områden i samhället. Enligt Vihavainen höll Sovjetunionen Finland i ett mentalt strupgrepp, som skadade nationens självrespekt samt begränsade åsiktsfriheten och det politiska spelrummet.

Enligt Vihavainen och de forskare som går i hans fotspår anslöt sig finlandiseringen i hög grad till en person och en institution, till Urho Kekkonen och hans sätt att utnyttja statsöverhuvudets befogenheter och prestige för att stärka sin egen ställning. Enligt denna tolkning skydde vår åttonde president inga medel för att trygga sin egen karriär; Kekkonens egna ambitioner, östpolitiken och rikets angelägenheter blandades med varandra och presidenten försökte – delvis med Sovjetunionens hjälp – göra sig oersättlig.

Medan Timo Vihavainens text avancerar likt åtalsskriften hos en segerviss advokat, framstår Juhani Suomis digra verk som ett gigantiskt försvarstal, där den framlidne statsmannens arbete i det tysta, imponerande bedrifter och redbara motiv staplas upp framför läsaren som bevismaterial. Läsaren kan lätt uppfatta sig som en jury medlem som bör ta parti antingen för Kekkonen, eller emot honom.

Läsoplevelsen får också en speciell prägel av de förord och motton som inleder varje del.⁴ I takt med att förändringens vindar blåst över det finländska samhället och omvärderingarna av historien format nationens närminne blir Juhani Suomis tongångar allt bittrare. Han fördömer i stränga ordalag negligierandet av Kekkonens prestationer och det förvrängda tillbakablickandet. Suomi döljer inte heller att han arbetat under hårt andligt och fysiskt tryck. Sexton timmars arbetsdagar och sju dagars arbetsveckor har tröttnat ut författaren, rubbat hans hälsa och fjärmat honom från hans plikter som make och far. Lidandet har dock lett till klarhet. Sanningssökaren har upplevt själv-uppoffrandets njutning när han trots alla motgångar dock har förblivit ståndaktig: "I livets bisterhet ligger dess ståtlighet", sammanfattar Juhani Suomi med ett citat av författaren Eeva Joenpelto.

Juhani Suomi använder sig av Eeva Joenpelto's tankegångar också när han framkastar en intressant "teori" om orsakerna till den animositet som många hyste mot Kekkonen. Hans utgångspunkt är iakttagelsen att Kekkonen inte dög som skyddshelgon för medelmåttorna. Därför har man efter presidentens död, i takt med att tidsavståndet ökar, börjat trampa på den store begåvningen Kekkonen och på så sätt skingra en besvärande misstanke om sin egen

³ Timo Vihavainen, *Kansakunta rähmällään. Suomettumisen lyhyt historia*. Keuruu 1991.

⁴ Juhani Suomi 1986—96. "Saatteeksi".

obetydlighet. I Suomis karakteristik står Kekkonens storhet i relation till hans kritikers litenhet. Till skillnad från dessa hade Kekkonen förmåga och mod att verka för sitt land och för den sak han ansåg rätt och riktig också då en dylik verksamhet inte var ägnad att göra honom populär. I Suomis ögon är de personer som fikar efter popularitet och alltid har varit beredda att vända kappan efter rådande vind särskilt föraktansvärda.

Juhani Suomi förhåller sig avvisande till kraven att Kekkonens biograf också borde ha penetrerat hemligheterna i hans privatliv. Han misstänker att kraven bottnar i en önskan att få Kekkonen att framstå som en osympatisk privatperson. För att skapa en negativ bild har man enligt Suomi åberopat Kekkonens uppenbara misstag och svagheter, t.ex. hans svåra personlighet och för stora alkoholkonsumtion. Enligt författaren har dessa sidor dock uppförstorats samtidigt som man har glömt de essentiella, för fosterlandet välsignelsebringande dimensionerna i Kekkonens arbete.

Med en sanningssökares stränghet går Suomi i inledningsorden, utan att nämna några namn, åt sina kolleger som har framkastat anklagelser mot Kekkonen utan att "bygga på de metoder eller den källkritik som i regel tillämpas inom vetenskaplig forskning". Ofta har de drivits av andra motiv "än främjandet av historieskrivningen". Suomi klagar även över att den traditionella seriösa historieskrivningen håller på att bli överkörd av de snabbhistorieverk som i historieforskningens skepnad har framställts i syfte att bekräfta förhandsuppfattningar. Suomi är t.o.m. så frustrerad att han ifrågasätter det motiverade i sin vetenskapligt fullvärdiga Kekkonenforskning, med den från Nalle Puh bekanta åsnan Iors ord: "Det där skrivandet ... Dumheter. Till ingen nytta."

En biografi utan teori

Juhani Suomi orkar ändå försöka. I inledningsorden till verkets sjätte del förundrar han sig "över det märkliga brytningsskede, där man vill dra ett långt streck över allt det förgångna". Trots det eller kanske just därför måste finländarna väckas och konfronteras med sin närhistoria och samtidigt med sig själva: "om det förhandenvarande verket ens i någon mån lyckas glänta på denna förlåt av aktiv glömska har det fyllt sin funktion".

Enligt Juhani Suomis tankemönster har Kekkonens person och livsverk väckt så kraftiga emotioner, att mången känslomässigt låst sig vid den bild av Kekkonen som vederbörande uppfattat som sann. De förutfattade meningarna har varit så starka, att de också har kastat en skugga över levnadstecknaren, som, stärkt av vetenskaplig auktoritet, utgör ett hot mot de förutfattade meningarnas sprickfria bild. För att citera Suomi: "Om fakta står i strid med åsikterna, desto värre för dessa fakta – och de personer som står för dem." Sålunda framstår den kritik som riktats mot Juhani Suomi som kritik mot det vetenskapliga sanningssökandet, även i de fall då kritiken uppträder i "objektivitetens kåpa". Under denna kåpa skymtar ju "politikens bockfot".⁵

⁵ Juhani Suomi 1988, s. 9.

Även om Juhani Suomis antaganden inte är tagna ur luften förefaller de dock som ett onödigt enkelt sätt att inte låta sig beröras av kritiken, utan i stället låta den studs tillbaka mot sin upphovsman och därigenom redan i förväg stämpla oppositionella uppfattningar. Under senare år har det trots allt obestriddligen publicerats beaktansvärda undersökningar, som tagit fram såväl ljusa som mörka sidor av Kekkonens verksamhet.⁶ Det finns dessutom anledning att fråga sig i vilken mån Suomi själv har varit fången i sin egen Kekkonenbild och sina egna bindningar.

Kekkonenbiografin är riktad såväl till historiker som till den stora allmänheten. För en vanlig läsaren kan Juhani Suomis förordsjeremiader, som återkommer i varje del, dock komma som en överraskning. Medan debatten kring Kekkonen fortsätter börjar lekmannaläsaren säkert fråga sig vad historieforskning egentligen är. Är det överhuvudtaget fråga om vetenskap, eftersom samma tema tycks kunna ge upphov till så olika uppfattningar. Juhani Suomis och Hannu Rautkallios bilder av Kekkonen framstår här som två ytterligheter.⁷ Och är det förenligt med vetenskapens karaktär att Juhani Suomi länge var den enda forskare som hade tillträde till Kekkonens arkiv i Orimattila?

Skulle det kanske ha varit klokare för Juhani Suomi att byta ut rollen av illa behandlad forskare mot popularisatorn av vetenskapliga problem? I stället för att klaga hade det måhända varit mera meningsfullt att först sätta in läsaren i de problem som forskning i närhistoria medför: hur nutiden obönhörligen smyger sig in i valet och avgränsningen av forskningsobjekt samt i sättet att konfrontera det förgångna med frågor och söka svar på dem, i sättet att välja källor, kombinera fakta och slutligen formulera en tolkning.

Kanske läsarens förvirring skulle ha varit mindre, om han hade blivit uppläst om att samma forskningsobjekt möjliggör tolkningar med olika betoningar och nyanser, som trots att de avviker från varandra kan vara logiska och giltiga och gälla som förklaringar. Kanske läsarens förtroende för Juhani Suomi inte skulle ha minskat om han hade påtalat existensen av förutfattade meningar både hos sina kolleger och sig själv, men samtidigt hade meddelat att han explicit ämnade inlemma dem i forskningsprocessen. Då skulle forskarens förutfattade meningar inte börja leva sitt eget liv i det fördolda, utan vara underkastade kontinuerlig och kritisk vetenskaplig kontroll trots sin inverkan på arbetet.⁸

⁶ Se t.ex. Kimmo Rentola, *Niin kylmää että polttaa. Kommunistit, Kekkonen ja Kremlin 1947–1958* (Keuruu 1997); Jukka Nevakivi, *Miten Kekkonen pääsi valtaan ja Suomi sumottui* (Keuruu 1996).

⁷ Se t.ex. Hannu Rautkallio, *Novosibirskin lavastus. Noottikriisi 1961* (Jyväskylä 1992); Hannu Rautkallio, *Laboratorio Suomi. Kekkonen ja KGB 1944–1960*. (Juva 1996).

⁸ Jfr Jorma Kalela, *Argumentaatio ja rekonstruktio tutkimusprosessissa*. Turun yliopisto. Poliittinen historia. Publikationer C:43 (Jyväskylä 1993), s. 19–20.

Suomi skulle vidare ha kunnat återopa historieskrivningens klassiker och nya strömningar inom dagens forskning. Han skulle kanske ha kunnat konstatera att just de vetenskapsmän som varit lyhörda för sin egen tid och de fenomen den har aktualiserat har funnit viktiga utvecklingstrender i det förflutna, vilkas betydelse historikerna inte förut kunnat inse.

Runt i ring

Juhani Suomi har däremot, i likhet med många av hans opponenter, valt en annan väg. Forskarnas åsikter om Urho Kekkonens historiska betydelse avviker så kraftigt från varandra, att det skulle ha funnits ett stort behov av en principdebatt om problem i samband med sammanställandet av historisk information. Någon sådan debatt har dock inte förts. Det förefaller som om de olika parterna i princip skulle erkänna samma regler: om man närmar sig ämnet på ett neutralt och riktigt sätt, om källmaterialet är tillräckligt och genomgås kritiskt och om informationen sammanställs på ett sakligt sätt blir resultatet den sanning som kunskapsläget vid respektive tidpunkt möjliggör. De divergerande resultaten skulle sålunda kunna förklaras av att objektet studerats ur en förskjuten vinkel, att emotionerna fått påverka i forskningen och att källmaterialet varit otillräckligt eller inte tolkats på ett adekvat sätt. De brokiga tolkningarna skulle alltså vara en följd av att någon eller några varit okunniga beträffande reglerna och varken kunnat eller velat spela rent spel.

En stor del av den litteratur som behandlar Kekkonen flyter sålunda, med sina olika tolkningar, samman med forskningens huvudström som metodgurun Pentti Renvall har kallat vetenskapligt-objektiv historieskrivning. I Finland blev denna ström strid efter andra världskriget; nationen hade förlorat kriget och historieskrivningen måste återfå sin trovärdighet och sitt existensberättigande, vilket skedde genom att historien gjordes "vetenskaplig". Ideologiska betraktelsesätt som visat sig politiskt farliga avlägsnades, eller sopades snarare under mattan. Samtidigt lyftes källbergen fram som garantier för sanningen medan undersökningarnas objektivitet reducerades till de enskilda källornas beviskraft.⁹

Genom detta program hoppades man kunna tillföra historieforskningen enhetlighet och påvisbarhet, och därmed höja dess vetenskapliga status. Professorn i allmän historia Arvi Korhonen sammanfattade syftet år 1952 på ett träffande sätt: "Den forskning som utgått från olika håll kan slutligen ... närma sig varandra då ... antalet gemensamt godtagna fakta och bedömningar ökat alltmer."¹⁰ För Kekkonenforskningens del håller målet dock inte

⁹ Om detta tema se närmare Pekka Ahtiainen och Jukka Tervonen, *Menneisyden tutkijat ja metodien vartijat. Matka suomalaisen historiankirjoitukseen*. FHS (Vammala 1996). Pekka Ahtiainen har tagit del av denna recension i manuskriptstadiet och kommit med värdefulla synpunkter.

¹⁰ Arvi Korhonen, 'Miksi historia muuttuu'. I verket *Historiankirjoitus. Kehityksen pääpiirteet*. Historian Aitta XII (Turku 1953), s. 7–15, särskilt s. 13.

på att nås, och är inte ens i sikte trots att historieforskarna bedrivit energiska arkivstudier i två världsdelar. Även om varje arkivmapp skulle genomgå och all information grävas fram är det sannolikt att man aldrig ens tillnärmelsevis kommer att kunna enas om Urho Kekkonens statsmannagärning och motiv.

En utrikespolitisk mästare

Man kan tvista i det oändliga om Juhani Suomis Kekkonenbiografi, men den är onekligen konsekvent, enhetlig och väldokumenterad. Verkets första del, som sträcker sig till år 1944, utgör ett slags prolog, en skildring av jurisdoktorn, riksdagsledamoten och ministerns uppväxtår, framgångar, motgångar och långa oppositionsperiod. Då dessa år var över steg Kekkonen fram för att reparera spåren av det förlorade kriget och skapa den politiska, och uttryckligen utrikespolitiska, basen för "andra republiken" i Finland. Detta gör han som justitie-, stats-, inrikes- och utrikesminister och slutligen som president.

Kekkonen slog sig således ner i stormens öga, först som statsminister och president J.K. Paasikivis högra hand och därefter som hans efterträdare. Med rationella argument och ibland även med hot inpräntade han i motsträviga och oförstående politiker, beslutsfattare och vanliga medborgare grundteserna för den nya östpolitiken. Att reglera relationerna med Sovjetunionen var grunden för Finlands existens som nation. Enligt Kekkonen kunde umgänget inte bygga på en formell bas av korrekt samexistens, utan måste gå längre; det gällde att skapa förtroende- och vänskapsfulla relationer och övertyga den stora grannen om att det inte förelåg något hot från Finlands sida. Det gällde också att hålla fast vid den valda linjen.

Kekkonen var irriterad över oförmågan hos sina inhemska motståndare och många västmaktspolitiker och diplomater att inse vad man egentligen eftersträvade med denna politik. I väst var man snar att se de stärkta vänskapsbanden mellan Finland och Sovjetunionen som ett tecken på att Finland blev alltmer insnärjt i sin östra grannes nät. Enligt Suomi upplevde Kekkonen saken på ett helt annat sätt. Ju mer Sovjetunionen litade på Finland desto större var landets spelrum och i desto högre grad kunde man vända blickarna västerut och lösgöra sig från Sovjetunionens direkta grepp.

Juhani Suomi visar under hur hårt tryck Kekkonen kämpade för sitt lands oberoende. Kekkonens kungstanke var att utforma en egen särpräglad neutralitetspolitisk linje för Finland. Hörnstenen i denna politik var att hålla sig utanför stormaktskonflikterna. Kekkonen hänvisade gärna till inledningen till 1948 års VSB-pakt, där denna strävan nämndes.

Det var något av en ödets ironi att samtidigt som man i väst under Kekkonens tredje presidentperiod (1968–74) började ta Finlands neutralitet på allvar gick Sovjetunionen in för att ifrågasätta det erkännande som Kekkonen tidigare hade utverkat i öst för Finlands neutralitetspolitik. Över Finlands självständighet hängde ett hot som Kekkonen fruktade över allt annat – konsultationer baserade på VSB-paktens militära artiklar. Juhani Suomi understryker att då Sovjetunionens grepp hårdnade var Kekkonen för att rädda hu-

vudsaken, självständigheten, beredd att formulera gemensamma kommuni-
kées på ett sätt som tillfredsställde motparten bara neutralitetspolitiken
nämndes i texten.

I detta svåra läge började Kekkonen och tjänstemännen vid utrikesministe-
riet utforma en ny defensiv strategi, en allt aktivare utrikespolitik. I bakgrun-
den låg först och främst tanken att Finland genom egna initiativ beträffande
freden i Europa kunde bidra till avspänningen i de internationella relationer-
na, vilket också underlättade Finlands situation. För det andra spred åtgärder
som vittnade om Finlands aktivitet – som medlemskapsprojekten inom FN:s
säkerhetsråd och i OECD, värdskapet för SALT-förhandlingarna och initiati-
vet om en europeisk säkerhetskonferens – signaler om Finlands neutralitetspoli-
tik.

En del av Finlands utrikespolitiska aktivitet tjänade Sovjetunionens intres-
sen, i synnerhet befästandet av status quo i Europa. Enligt Suomi utnyttjade
Kekkonen detta till sin fördel upprepade gånger. Sålunda föreslog Finland i
september 1971, sedan tövädret i den problematiska Tysklandsfrågan inträtt,
för både Tyska Förbundsrepubliken och Tyska Demokratiska Republiken att
diplomatiska förbindelser skulle knytas mellan Finland och de båda tyska sta-
terna. För Sovjetunionen var förslaget att erkänna de tyska staterna så väl-
kommet att man på det hållet var beredd att svälja den punkt i förslaget som
förutsatte att de båda tyska staterna skulle erkänna Finlands neutralitetspoli-
tik. Som medlare hade Finland ett bruksvärde som det inte var lönt att för-
därva genom att dra åt skruven för hårt.

Inom utrikespolitiken var Kekkonens ledarskap obestridligt. Presidenten
företrädde en kontinuitet, vilket accentuerades under perioder då regeringar-
na avlöste varandra i rask takt. Det var livsviktigt att skapa goda personrela-
tioner i synnerhet till sovjetledningen, eftersom allt var personfixerat i ett le-
dardominerat system. Om Sovjetunionen inte hade litat på Kekkonen skulle
de finländska kommunisternas betydelse som samarbetspartner och informa-
tionskälla för Moskva ha ökat kännbart. Enligt Juhani Suomis tolkningsmo-
dell personifierade Kekkonen således inte östrelationerna för att stärka sitt
ego. Presidenten utnyttjade endast maximalt de metoder som fungerade i
den sovjetiska politiska kulturen, till förmån för Finland.

Kekkonens ”personpolitik” lyckades utmärkt i synnerhet under Chrustjevs
period vid makten. Kekkonen lyckades inte skapa lika nära relationer till efter-
trädarna, men detta minskade inte betydelsen av presidentens persondiploma-
ti. Juhani Suomi citerar Kalevi Sorsas ishockeymetafor då han understryker de
direkta kontakternas betydelse: ”Aktiv forechecking högt uppe, fr.o.m. Kreml
gjorde det möjligt att bevara Finland sådant som vi vill ha det.”¹¹

Under sin tredje presidentperiod åsidosattes Kekkonen enligt Suomi en-
dast en gång från sitt primat inom utrikespolitiken, och även den gången gick
sakerna snett. Kekkonen fick bära konsekvenserna av det nordiska ekonomis-

¹¹ Juhani Suomi 1996, s. 734.

ka samarbetsprojektet Nordek, som förespråkats av dåvarande statsministern Mauno Koivisto, men gått i stöpet. Trots att Kekkonen redan tidigt förhållit sig negativt till tanken försvarade han solidariskt i Moskva den plan som drevits i regeringens namn – mot sovjetiska misstankar.

Den andra gången Kekkonen släppte sitt grepp märkte han att han eventuellt blivit vilseledd i den generalsekreterarkampanj som slutade något snöpligt, efter ett försök att få finländaren Max Jakobson vald till ledare för FN. Vis av skadan såg Kekkonen därefter till att det vid utrikesministeriet inte längre uppstod någon ”junta” av skickliga diplomater som alla drog åt samma håll, d.v.s. en farlig motvikt till presidenten.

För Juhani Suomi var Kekkonen närmast oersättlig med tanke på det demokratiska och självständiga Finlands utveckling. Det framstår som en otrolig lycka att vårt land under svåra tider haft tillgång till en sådan ledare som han, det ter sig rent av som ett Försynens verk att samtidigt som Kekkonens krafter började tryta började även Sovjetunions grepp om vårt land lossna då det trötta jätteriket närmade sig sin levnads afton.

Även om Kekkonen hade återkommande problem med ledningen för försvarsmakten hör han som säkerhetspolitisk mästare i Juhani Suomis tappning till de stora strategerna. Om man i hans ställe hade haft en mjukare man skulle denne ha böjt sig för sovjetiska påtryckningar. Om landet däremot hade letts av rigida och inflexibla personer skulle Sovjetunionen bildligt talat ha brutit finländarnas hela koncentrerade styrka vid frontlinjen, som inte hade några reserver och saknade väl utrustade bakre försvarsställningar. Kekkonen däremot förutsåg ”fiendens” anfallsplaner och taktik, försökte kväva attacken i sin linda men var vid behov flexibel, retirerade och koncentrerade sig på att stärka de bakre ställningarna. Han blev inte liggande under elden, men rådde inte heller i panik eller lät fronten brytas, för att inte tala om kapitulation. Då han fick ett tillfälle tog han genast initiativet, rekognoscerade den bästa riktningen och tog sig fram där det gick bäst.

Demokratins försvarare

Likt en god strateg hade Kekkonen förmågan att gestalta helheten och insåg att det inte var möjligt att dra någon klar gräns mellan inrikes- och utrikespolitiken. Detta framgår bl.a. av hans inställning till yttervänstern i Finland. Kommunisternas inträde i den finländska regeringen efter kriget gav Sovjetunionen en signal om Finlands vilja att idka en ny sovjetvänlig politik. I bakgrunden fanns en strävan att styra kommunismen i demokratiska färor genom att låta ansvaret klavbinda dess företrädare och få dem att ställa sig bakom regeringens beslut.

Kekkonens misstro mot kommunisterna skringrades dock inte helt. Hans farhågor besannades i synnerhet i samband med arbetsmarknadssituationen år 1970. Den kritiklöst sovjetvänliga minoritetsfalangen, som de facto kapat makten inom FKP, spred överstora, konfliktrinriktade och uppsåtligt inflatoriska lönekrav inom fackföreningsrörelsen. Dessa krav kom att föra Finland

till strejkens rand. Enligt Kekkonens bedömning skulle kraven om de hade uppfyllts ha störtat landet i ekonomiska svårigheter som var ägnade att underblåsa oroligheter i samhället; detta skulle i sin tur ha berett marken för ett regimskifte till yttervänsterns förmån.

Det hotfulla i situationen underströks av att Sovjetunionens ambassadör A.S. Beljakov figurerade i kulisserna som strejkgeneral. Kekkonen, som hade töjt sina maktbefogenheter till det yttersta, drev i början av december igenom ett inkomstavtal som bar hans namn. Det var fråga om en kompromiss som undanröjde hotet om stora strejker och urvattnade yttervänsterns omstörtande förhävanden. Också de sovjetiska aktörerna bakom företaget blev tvungna att retirera. Juhani Suomi skildrar hur Beljakov, som gått oskickligt tillväga, tvingades erkänna sitt nederlag inför den kallsinnige Kekkonen. Ambassadören blev därtill utskäld av sina överordnade.

Problemet med de inhemska kommunisterna skymtar i bakgrunden också då Juhani Suomi granskar Kekkonens inställning till SDP och samlingspartiet. Presidenten vallade energiskt dessa partier mot de rättrognas utrikespolitiska fälla där agrarförbundet/centerpartiet redan befann sig. Händelserna under Kekkonens första presidentperiod, inklusive nattfrostens, utgjorde en påminnelse om de svårigheter som kunde tillstöta ifall regeringens sammansättning och persongalleri inte motsvarade Sovjetunionens uppfattning om en vänligt sinnad regering.

Socialdemokraterna och samlingspartisterna förväntades visa i ord och gärningar att de höll sig stramt till Paasikivi-Kekkonen-linjen; ifall grannen i öster litade på deras uppriktighet skulle det inte längre behövas lika många kommunister i regeringen och inom den politiska ledningen som garanter för vänskapen med Sovjetunionen. Under Kekkonens tredje period lotsade en ny ledargeneration inom SDP och samlingspartiet entydigt dessa partier i den riktning som presidenten önskade. Enligt Juhani Suomi var det inte fråga om att Kekkonen p.g.a. sin makthunger skulle ha velat begränsa och styra de demokratiska makthavarpartierna, utan att han uttryckligen ville öka deras politiska bruksvärde och utvidga landets inrikespolitiska rörelsefrihet, m.a.o. främja demokratin.

Filantropen

Under årens lopp samlades sålunda mycket makt i statsöverhuvudets händer. För Juhani Suomi räcker det inte ens att försäkra att Kekkonen utövade sin makt på ett klokt sätt. Även motiven skulle vara klara eftersom rollerna som spelare och redbar fosterlandsvän inte var förenliga på längre sikt. Enligt Suomi behärskade Kekkonen även spelandet i politikens lumpna värld, men medan motståndarnas gärningar ofta var smutsiga och syftena dubiösa verkade den rättrådige, i grund och botten känslige och empatiske Kekkonen i första hand med osjälviska syften för ögonen – vare sig det var fråga om världsfreden, Finlands oberoende eller medborgarnas välfärd. Så fort Kekkonen noterade missförhållanden som sårade hans rättskänsla ingrep han. Det-

ta kunde ske under mycket synliga former, men ibland agerade Kekkonen i tysthet och skyddad för offentligheten.

Juhani Suomi ger flera exempel på Kekkonens filantropiska sinnelag, handlingar som svårligen kan tolkas som enbart egennyttiga: ansträngande vandringar i ödemarken bland ”de grå pörtenas folk”, strävan att höja levnadsstandarden för de fattiga i glesbygderna, diskret kanalisering av sina författararvoden till arbetslösa etc. Till stöd för sina tolkningar kunde Suomi också ha nämnt Kekkonens inställning till Jehovas vittnen, som inte utnyttjat sin rösträtt eller på något annat sätt deltagit i vare sig det statliga och politiska livet eller försvaret. År 1945 gav justitieminister Kekkonen dem juridiska råd vid återupprättandet av den förbjudna organisationen och år 1968 besökte president Kekkonen personligen Karvia straffanstalt där Jehovas vittnen som vägrade fullgöra sin värnplikt hölls internerade i miserabla förhållanden.¹² Följande år indrogs anstalten. Det är svårt att se någon politisk beräkning i Kekkonens ingripande. En mer plausibel förklaring är att en statschef som själv var för pacifism ansåg fångarnas lott som oskäligt hård i förhållande till deras ”brott”. Han torde också ha högaktat vittnenas övertygelse, som på olika håll i världen motstått såväl fredstida aversioner som hård påtryckning under krig, inbegripande de tyska koncentrationslägrens fasor.

Kekkonen – fångad av sin egen makt?

Även om Juhani Suomi som forskare försöker ”krypa under skinnet” på sitt forskningsobjekt och hans sympatier hela tiden är på Kekkonens sida, är skildringen inte kompakt, utan ger också läsaren andrum. Sålunda ger Suomis bevismaterial, i likhet med hans skildring av Kekkonens beteende, en kritisk läsare anledning att förmoda att Kekkonen många gånger fick vad han förtjänade, att han skördade vad han sått.

Enligt Suomi var Kekkonen till sin natur kantig. Striden beredde honom njutning och orden uttalades då som pisksnärtar kryddade med bitande ironi. Det var inte tillräckligt att segra, utan motståndaren skulle fås på fall. Till sin mentala struktur var Kekkonen enligt Suomi en oppositionspolitiker. De varaktigaste elementen i hans politiska idéer hade utformats under de långa åren ”i offside”, och de korta ministerperioderna i Paasikivis regeringar hade inte förändrat denna konstellation. Då handlade det för Kekkonens del om att ta parti mot den s.k. allmänna opinionen.

Också den första presidentperioden hade präglats av oupphörlig kamp. Redan då kunde klara tecken på en tilltagande ensamhet iaktas hos statsmannen in spe. Den krets där Kekkonen hade kunnat tala öppet och testa sina tankar var liten, och inte heller där hade det funnits tillräckligt starka personligheter som på allvar kunde argumentera emot överhuvudet och avvisa hans ogenomtänkta idéer. Endast hustrun Sylvi var kapabel till detta, menar Suomi.

Juhani Suomis bedömningar väcker nyfikenhet hos läsaren och kanske

¹² *Jehovan todistajien vuosikirja* 1990 (Vantaa 1989), s. 174–175 och 183–186.

också en vilja att föra biografens tankegångar längre än han själv gjort. Det kan t.ex. antas att den konstanta rodden motströms under politiker- och statsmannakarriärens första skede (också inom det egna partiet agrarförbundet) satte sina spår hos Kekkonen. Han blev på sätt och vis van vid att ha rätt och i synnerhet den tidiga insikten om andra världskrigets utgång och drivandet av en politik i linje med denna gjorde honom kritisk beträffande maktthavarnas kapacitet.

Då Kekkonen sedan fick grepp om maktens roder strävade han berättigad av sina stora kunskaper efter att effektivt utnyttja denna makt. Medtävlare måste kuvas och konkurrerande "felaktiga" åsikter undertryckas. I denna koexistens fanns det inget utrymme för motståndare, utan dessa måste vänja sig vid att vara denna slagna part.

Som en följd av syndromet att alltid ha rätt började kritiken mot Kekkonens person och de frågor han drivit alltmer te sig som olika sidor av ett och samma fenomen. I och med att Kekkonens ställning stärktes började finländarna uppfatta inställningen till den snarstuckne presidenten och till Finlands officiella utrikespolitik som en och samma sak. Kritiserandet av Kekkonen tog formen av kritik av hans utrikespolitik, och trots att kritiken de facto inte hade något med utrikespolitiken att göra var det lätt att uppfatta den som en kringgående attack mot Paasikivi-Kekkonen-linjen.

Var det alltså så, att en skapande och insiktsfull person som hade utvecklats genom kamp, polemiker och uppoffringar förlorade en väsentlig personlig dimension då största delen av den politiska, samhällliga och kulturella eliten småningom sällade sig till presidentens läger, d.v.s. då konkurrensen om att motarbeta honom förbyttes i konkurrens om hans gunst. Var det så att då medtävlarna blivit slagna, tämjda och drivna att byta läger eller marginaliserats måste motståndarna sällas fram med allt större noggrannhet, vilket var ägnat att ytterligare markera lättretligheten och småskurenheten. Inte ens inom Kekkonens inre krets fanns det verkliga kritiker och ifrågasättare som skulle ha hållit Kekkonens sinne för proportioner i styr.

Var t.ex. statsmannen Kekkonens välvilliga inställning till "studentradikalismen" i slutet av 1960-talet ett uttryck för en vilja att identifiera sig med de unga och genom dem återfinna den tidigare politikern Kekkonens egentliga element, oppositionen. Juhani Suomi tolkar Kekkonens ståndpunktstagande som en taktisk manöver, riktad mot det konservativa universitetsväsendet. Genom denna försökte presidenten på ett mildt sätt krama livet ur de studentorligheter som spritt sig från utlandet.

Makten och ansvaret hade isolerat Juhani Suomis Kekkonen, och döden gjorde leden av ungdomsvänner glesare. Till slut insjuknade även Sylvi. Ensamheten och storheten åtföljdes oåterkalleligen av distans och onåbarhet, av att presidenten stod högt över alla andra.

Men å andra sidan. Enligt en gammal aforism kännetecknas en verkligt stor människa av att hon kan få också den obetydliga att känna sig stor. I Kekkonens närhet var det inte många som fick tillfälle att känna sig stora,

annat än i det lånade ljuset från presidenten. Även de av Suomi avskydda fjäskarna, strebrarna och "budbärarna", som påstod sig känna till presidentens inställning i någon aktuell fråga, närdes i hög grad av den skräckblandade atmosfär som omgav presidenten. Den förkrossande auktoriteten satte sina spår också i dem, som nu kan blicka tillbaka på sitt förflutna under Kekkonens tid med högburet huvud.

Den väsentliga frågan är i vilken mån Kekkonen var ansvarig för den politiska kultur som har beskyllts för att ringakta demokratin och vars bieffekter utretts i offentligheten och historieskrivningen under 1990-talet.

De första sex delarna och nio kilogrammen av biografien över Urho Kekkonen har skrivits på ett sätt som skulle ha tilltalat forskningsobjektet. Trots det är Juhani Suomis arbete ett imponerande vetenskapligt kraftprov, som givit Kekkonenforskningen en noggrant avvägd plattform som inte kan förbigås av den seriösa forskningen. Om Kekkonens verksamhet och motiv skulle bedömas ur en annan synvinkel än Suomis, måste det ske genom att begrunda Juhani Suomis argumentation och presentera en ny, lika godtagbar eller ännu vederhäftigare underbyggd tolkning. Suomi lägger således ut minor för en alltför enkel tolkning av den "usle Kekkonen" och utmanar förespråkarna för dylika tolkningar att framlägga vetenskapliga belägg för sina påståenden. Det är inte Suomis fel att man under rubriken forskning även kunnat presentera Kekkonen som en demongestalt, den allierade kontrollkommissionens handgångne man, en KGB-agent och rentav en landsförrädare.

Inte heller Suomi anser att Kekkonen var felfri, men själva huvudsaken, Kekkonens hängivenhet för sitt land och sitt folk, blir i tillräcklig utsträckning bevisad i hans verk. Biografen gör inte ens några försök att tränga djupare in i Kekkonens själsliv och bekymrar sig inte heller över de människor som överhuvudet tilltygat. Juhani Suomi nöjer sig med en retorisk fråga, än en gång med Eeva Joenpelto: "har någon hört om en häst som dragit slädar i två årtionden utan att stöta till någon grindstolpe eller ens en enda gång lämna dynga efter sig på vägen?" Suomi besvarar frågan själv: "Knappast."¹³

Juhani Suomis inställning påminner om den ledande fennomanska historikern och politikern Yrjö Koskinens bedömning av den omdebatterade och nyckfulle militären och statsmannen G.M. Sprengtporten, som för somliga har framstått som en politisk lycksökare. Även om Koskinen medgav Sprengtportens snedsteg och mänskliga svagheter, gav han honom full absolution inför historiens domstol. Denne store finländske "fosterlandsvän" hade ju vänt det svenska riket ryggen och inträtt i rysk tjänst inspirerad av ett högt mål, tanken om Finlands självständighet. Sin absolution motiverade Koskinen med rättesnöret för "Guds dom": "Den som älskat mycket, honom skall ock mycket varda förlåtet."¹⁴

Jukka Tervonen

¹³ Juhani Suomi 1992, s. 12.

¹⁴ Yrjö Koskinen, *Yrjö Maunu Sprengtportenista ja Suomen itsenäisyydestä* (Helsinki 1870), s. 103.

Medarbetare i detta nummer:

Kari-Matti Piilahi, fil.mag., Helsingfors; *Juhani Piilonen*, fil.dr, docent, Helsingfors universitet; *Maritta Pohls*, fil.dr, forskare, Pellervo-Seura, Helsingfors; *Jukka Tervonen*, fil.dr, forskare, Järvenpää; *Holger Weiss*, fil.dr, docent, Helsingfors universitet samt *Ann-Catrin Östman*, fil.lic., forskare, Institutet för kvinnoforskning, Åbo Akademi

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningarna av uppsatsen av Kari-Matti Piilahi (övers. Jeanette Lindblom) samt av recensionerna av Juhani Piilonen (övers. Henrika Tandefelt), Maritta Pohls (övers. Max Engman), Jukka Tervonen (övers. Pertti Hakala).

Innehåll

Käri-Matti Piilahi: Familjen invid flera gränser. Naturresurserna, ekonomin, hushållet och familjen i Valkoala från 1630-talet till stora ofreden	605
Ann-Catrin Östman: Den orena mjölken och det smutsiga fähuset – om skam och arbetets kön	637
Översikter och meddelanden	
Holger Weiss: Främmande länder, främmande folk. Randanmärkningar till nyttkomna verk om Afrika och afrikaner	661
Granskningar	
Marie Lindstedt Cronberg: Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880. Av Ann-Catrin Östman	676
Ulla-Maija Peltonen: Punakapinän muistot. Tutkimus työväen muistelukerronnan muotoutumisesta vuoden 1918 jälkeen. Av Juhani Piilonen	680
Bengt Nilsson: Kvinnor i statens tjänst – från biträden till tjänstemän. En aktörsinriktad undersökning av kvinnliga statstjänstemäns organisering, strategier och kamp under 1900-talets första hälft. Av Maritta Pohls	684
Juhani Suomi: Urho Kekkonen 1936–1972. I–VI. Av Jukka Tervonen	688

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet
Prenumerationspris 1998: Mk 140,- Postgiro 952 63-7. För beställningar till utlandet tillkommer Mk 25,-
Lösnummerpris: Mk 40,- Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.